سلسلۂ اشاعت مخطوطات کشمیر نمبر ۷۸.....

دیوانِ دیری

مصنفۂ
پنڈت راجا کول عرض بیگی متخلص بہ دیریؔ
(۱۸۲۸ء —— ۱۹۰۰ء)

معہ تعلیقات و حواشی

از
پروفیسر نند لعل کول طالبؔ ایم۔اے۔ ایم۔او۔ایل

زیر سرپرستی
حکومت جموں و کشمیر

ناشر
محکمۂ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر
سرینگر کشمیر

ف

در بیانِ ستایش و حمدِ ایزدی

و

اوصافِ حمیدۂ حضورِ شری مہاراجہ صاحب بہادر مہاراجہ پرتاب سنگھ صاحب والئے ریاستِ جموں و کشمیر

ثنائے بے غایت و سپاسِ بے نہایت دبیرِ منشورِ تقدیر در خور کہ در دیوانِ کائنات بیاضِ صبح را بخطوطِ زرینِ مہر آراستہ شنوئی کون و مکاں سوادِ شامِ ظلام از نکاتِ انجم پیراستہ۔ صفائحِ صحائفِ افلاک نثرِ نثرہ و نظمِ ثریا نگاشتہ۔ بر اوراق باقِ اراضی رقومِ ایجادِ مکونات مرقوم داشتہ۔ صحیفۂ شش جہت از نظامِ ہفت پیکرِ اقالیمِ سبعہ ترتیبِ تمام دادہ و مجموعۂ ربع کون را از سہ نثرِ موالیدِ ثلاثہ ربطِ مالا کلام۔ مخمسِ حواسِ خمسہ را در نخۂ وجودِ امکانی رقم کردہ و رباعیِ اربعۂ عناصر در سفینۂ اجسام سانی مرتسم۔ افرادِ مخلوقات نکتہ ایست از خامۂ قدرتِ او۔ اجزائے نات جزویست از کلیاتِ نوا درِ حکمتِ او قصیدۂ روزِ روشن

را از مطلعِ آفتابِ عالم تاب زیب و افرہ بخشیدہ و مصرعِ برجستۂ ہلال را از نقاطِ ثوابت و سیار زینتِ متکاثرہ منظومۂ انتظامِ اموراتِ شہر و دیار بہ شیرازۂ تدابیرِ صائبہ سلاطینِ نامدار مشترز ساختہ۔ اوراقِ انساقِ مہماتِ ملک و امصار بطراز جداولِ مشاورتِ مشیرانِ سلطنتِ پائدار مطرّز۔ گلستانِ ربعِ مسکوں را باہتزازِ نسیمِ معدلتِ خواتینِ شگفتہ جبیں نضارتے تازہ کرامت فرمودہ و بہارستانِ گیتی را بہ ہبوبِ شمیمِ انصافِ وزیرانِ با تدبیر خضارتے بے اندازہ۔ ریاحینِ متنوعۂ مخلوقات در سر زمینِ تکوین کاشتہ اوست۔ گلہائے متلونُ الالوانِ موجودات در روضۂ ایجاد مطرّا داشتۂ او۔ ذراتِ مکوّنات باقتباسِ لمعاتِ فیوضاتِ او منوّر۔ مشاعلِ ماہ و مہر از استضیائے اشعاتِ فتوحاتِ او فروغ پرور۔ تمہیدِ تحمیدش از اندازۂ تحریرِ خامۂ مقطوعُ اللساں بیروں۔ توضیحِ توصیفش از احاطۂ تقریرِ زباں آورانِ سخنداں افزوں۔ عقلِ کُل از ادراکِ رموزِ دقائقِ قدرتش درماندہ و حیراں۔ فکرِ رسا از دریافتِ غوامضِ جلیلۂ حکمتش سراسیمہ و سرگرداں۔ نظم :-

سخن گو چند در توحید پوئی — کہ بس دور است آں منزل کہ جوئی
اگر ہر موے من گردد زبانے — شود ہر یک از و توصیف خوانے
ہنوز از بے زبانی خفتہ باشم — ز صد شکرش یکے ناگفتہ باشم
نشانِ بے نشاں گفتن محال است — ز وصفِ شہ خموشیدن وبال است

سخن را پایہ برتر شد ز گردوں — ز توصیفِ شہِ کشمیر و جموں

زہے شہریارِ نامدار! خہے تاجدارِ فلک اقتدار! طرازندۂ محافلِ جہانداری و جہاں پناہی فرازندۂ رایتِ نصرت اندوزِ پادشاہی۔ اکلیل آرائے مفارقِ سعادت و اقبال۔ اورنگ پیرائے وسادۂ بارگاہِ جاہ و جلال۔ محیٔ اطوارِ عدل و انصاف۔ ماحیٔ آثارِ جور و اعتساف۔ سرغزلِ دیوانِ مملکتِ روز افزوں۔ شاہ بیتِ قصیدۂ برگزیدۂ سلطنتِ ربعِ مسکوں دیباچۂ رنگینِ مضمونِ کارنامۂ جہانداری۔ دیباجِ تازہ نقوشِ کارخانۂ شہریاری۔ فہرستِ جریدۂ خلافت و خاقانی۔ سرورقِ دفترِ ریاست و جہانبانی۔ مہرِ عالم افروزِ سپہرِ رعایتِ عباد۔ ماہِ پرتو اندوزِ مصبحہ حراستِ بلاد۔ جہاں پناہے کہ مفارقِ عالمے در ظلِ ظلیلِ رافتش آسودہ و الا دستگاہے کہ جباہِ جہانے بہ سجداتِ عتبۂ فلک رفعتش سودہ۔ سکندر بختے کہ بہ مصقلۂ فیضِ عامش سنجلِ حالِ خاص و عام مصقّل۔ سلیماں تختے کہ بہ کحل الجواہرِ لطفِ خاصش باصرۂ آمالِ جمہورِ انام مکحّل۔ کاخِ سلطنتِ زمین و زماں بہ متانتِ دعائمِ معدلتش متین است و قصرِ ممالکتِ مکین و مکاں با قامتِ قوائمِ نصفتش سنگیں۔ بہ مفاتیحِ جود و احسانش افتتاحِ ابوابِ مطالبِ اہلِ دیار متصوّر۔ بہ مصابیحِ فضل و امتنانش شبستانِ آمالِ صغار و کبار منوّر۔ بہ ترشیحِ رواشحِ ابرِ مطیرِ الطافِ کثیرش ریاضِ دورانِ منضر۔ بہ تقطرِ اقطارِ امطارِ فیضِ بے شمارش گلزارِ جہاں مخضّر۔ بانوارِ

شمعِ مهر فروغ رایِ منیرش ظلمتکدۂ جهاں نور پذیر و با فروزش مشعلِ ماهِ شعشعِ طالعِ جهانگیرش بزمِ دوراں مستضی و مستنیر است۔ نظم ؎

خسروِ والا نسب پرتاب سنگھ   شاهِ انجم چاکرش با ایں جلال
با کمالش داغ بر دل ماه را   دولتش یارب نگهدار از زوال
کوکبِ بختِ سیاهِ دشمنش   تا قیامت باد یارب در وبال
از کمالاتش نکردم شرح هیچ   خاطرم ترسید از عین الکمال
گرچه کم گفتم ثنائش با دعا   ایں کلم کم نیست از سحرِ حلال
با خیالاتش خیالم عالی است   سر رود و آنگه رود از سر خیال
یارب از تشریفِ ایں شاهِ زمن   سرفرازم ساز و دشمن پائمال

سببِ تالیفِ کتاب و ماجرائے اصل و نسلِ مصنف

بر آئینه خاطرِ روشن ضمیرانِ روزگار صورتِ ایں معنی عکس پذیر باد که والدِ نامدارِ ایں احقر العباد نامزد به پنڈت راچند کول عرف عرض بیگی قدیم ملازم مقربِ حکام دیارِ کشمیر خصوص ملازمِ خاصِ پیش گاهِ حضورِ پُر نور شری مهاراجه صاحب جنت مکاں شری مهاراجه گلاب سنگھ صاحب کلاں بهادر دام برکاتهم بود بر عهدۂ نامدارِ منزلتِ ملازمت حاصل داشت

ایں احقر العباد هم به همیں توسل و توسط رتبۂ ملازمتِ سرکار شری مهاراجه صاحب ممدوح الصدر حاصل نمود۔ دراں ایام بباعثِ عروجِ اقبالِ والدِ نامدار و حصولِ رتبۂ ملازمت خودخانۂ ایں کمترین که نامزد به پنڈت راجه کول عرض بیگی متخلص به دیری ام مرجع اهالی شهر کشمیر بود۔ اکثرے از عالماں و فاضلاں و اختر شناساں و شاعراں و بذله گویاں برائے مصاحبتِ ایں احقر حاضر مے شدند۔ روزے بذله گوئے ایں شاه بیتِ دلفریب بتکرار خواند۔ فرد۔ نظم ؎

سکندر رسد نمے بستے که نامش کو بجهاں ماند   دو مصرع را توانستے اگر بایگد گر بستن

معنئ ایں شاه بیت نوعے بخاطرم کار کرد که بتکرار چند روز میخواندم۔ ازیں معنی در خاطرم گزشت که دنیا ناپائدار و در گزر است۔ نامے در دنیا باقی ماندن غنیمت است۔ ازیں رو فکرِ شعر پسندیدم۔ هر چند از اموراتِ ملازمتِ شاهی که تمام عمر عهدۂ نامدارِ وقائع نگاری کشمیر و حاضر باشئ دربار شری مهاراج صاحبانِ جنت مکاں (مهاراجه گلاب سنگھ صاحب و مهاراجه رنبیر سنگھ صاحب) برائے گزارشِ حالات و سوانحِ دیارِ کشمیر و حالاتِ متعلقاں تعلق ایں احقر بود۔ فراغتے حاصل نبود۔ مگر بموجبِ شوق و ذوقِ ضمیمی گاه گاه در فکرِ شعر مصروف میشدم۔ اشعارِ متین و غزلهائے رنگین طبع میکردم۔ در اوائلِ فکرت اشعارِ تاریخ مندر شری گدادهر جی واقع نرسنگھ گڑھ که به تجویزِ حضورِ جنت مکاں

شری مہاراجہ صاحب خدایگاں شری مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب بنا شدہ است طبع کردم۔ بعدہٗ تاریخ تولدِ جناب مستطاب شری مہاراجہ صاحب عالم پناہ شری مہاراجہ پرتاب سنگھ صاحب بہادر دام اقبالہم و مدظلکم در سموت ۱۹۰۷ طبع نمودم۔ دریں کتاب بعد ختم دیوانِ غزلیات و قصائد درج اند۔ بعد آں وقتاً فوقتاً آہستہ آہستہ بوقتِ فراغت اموراتِ غزلہائے برگزیدہ و قصیدہ ہائے سنجیدہ طبع ساختم۔ بر اوراقِ پراگندہ بہ خانہ ام موجود بودند۔ دریں ایام بہ تدبیرِ دوستِ وفادارے بخاطرم گزشت کہ اشعارِ آبدارِ خود را جمع کنم علیٰ ہذا القیاس جمع ساختہ بدستخطِ خوش بہ ترتیبِ کتاب نوشتم و نیز نکتہ ہائے نادر اشاراتِ فہمی کہ در ایامِ خوردسالی ایجاد کردہ بودم۔ در اوراقِ پایانِ کتاب تحریر ساختم۔ بدیں امید کہ در پیش گاہِ حضورِ اقدس شری مہاراجہ صاحب عالم پناہ شری مہاراجہ پرتاپ سنگھ صاحب بہادر دام سلطنتہٗ گزارش شود بتوسطِ حضورِ اقدس صدر در چاپ خانہ چاپ شود و در اطرافِ دنیا مشہور گردد کہ یکے نام نیکوئی حضورِ اقدس صدر کہ محامد و توصیفِ شاں درین کتاب مرقوم اند زبان زدِ روزگار شود و یادگارِ عالم ماند دوم نامِ ایں احقر ہم در دنیا باقی ماند۔

بخدمتِ اکابرِ ہر دیار و نکتہ سنجانِ روزگار بہ نیازِ بے قیاس التماس مے سازم کہ ایں دیوانِ طبع کردہ کمتریں را سر تا پا بغور و انصاف مطالعہ

فرمایند کہ دیوانے عجیبہ از مضامینِ متیں و خیالاتِ رنگیں بمنزلہٗ نو عروس آراستہ و سر و پائش را بحلیۂ جواہر زواہر قصائدِ مدحتِ حضورِ اقدس شری مہاراجہ صاحب خدایگاں و فیاضِ زماں شری مہاراجہ صاحب بہادر والئے کشمیر و جموں پیراستم قابلِ احسنت و استحسان است۔ ہرگاہ بہ قیاسِ کسے از نکتہ سنجانِ روزگار خطائے در مضمون و عبارت ظاہر گردد براہِ عنایت طعنہ زنی و نکتہ گیری نہ فرماید۔ عیب پوشیدہ قلم اصلاح براں راند کہ اوستاد فرمودہ است۔ فرد:-

بپوش گر بہ خطائے رسی و طعنہ مزن	کہ ہیچ نقش بشر خالی از خطا نہ بود

عذر خواہی را بہ ہمیں بیتِ برگزیدۂ ظہوری اکتفا ساختم۔ فرد:-

کم از آنم کہ درِ معذرتم باید زد
بیش از آنی کہ دہی خجلتِ تقصیر مرا

(۱)

غزلیات

تا ز عکس عارضش آتش نوشتم آب را　　شعلهٔ جواله گفتم حلقهٔ گرداب را

شعلهٔ خوی دوش در بزم نشاطم باده سوخت　　با خیالش سوختم در دیده امشب خواب را

شعلهٔ آهم شب از خرگاهِ مه انگیخت دود　　اشکِ گرمم ریخت آتش دامنِ مهتاب را

شیشهٔ مے[۵] دوش در بزمم بجای شمع بود　　رشکِ لعلِ یار آتش زد شرابِ ناب را

تا نبخشد بادهٔ گلرنگ ساقی در چمن　　رنگِ گل تسکین نمی‌بخشد دلِ بیتاب را

گرچه ابجدخوانِ مکتب خانهٔ عشقم هنوز　　میدهد تعلیم بیتابی دلم سیماب را

با هوای دلکشِ کشمیر خوش باشد اگر　　مے کشم در بر کشم دیری بہت پنجاب را

ایضاً غزل

پرندِ بوی گل بارِ گران دوشِ علمینش را　　حنای رنگِ گل خار است پای نازنینش را

۵ خلاصهٔ معنی اینکه رشکِ لبِ یار شراب را آتش زد شیشهٔ پر شراب از آن آتش شعله‌ور شد و فروغ پیدا کرد از این وجه عوضِ شمع مجلس را منور کرد ؎

بجوش از آتشِ بیدودِ لعلِ خود شرابِ او　　نگاهِ سرمه سای خویش سنگ است آبگینش را

ز نوکِ خامهٔ من نافهٔ آهوی ختن ریزد　　کشد دستم اگر در خواب زلفِ عنبرینش را

چسان آبی توان نوشید از چاهِ زنخدانش　　که روید لاله از جوشِ نگه کوه ثمرینش را

خطِ سبزی که آید در نظرها سبزهٔ جان است　　گرفتم بوسه دادم جان لبِ چون انگبینش را

درین گلشن که هر گل[۱] در بغل دارد گلستانی　　نه گل بر سر زدم نی بو گرفتم یاسمینش را

جوابِ این غزل دیری ز هر بلبل نمی‌آید
که از خونابهٔ دل غوطه دادم گلزمینش را

چنان گریم شبی کز گریه‌ام طوفان شود پیدا　　رگِ ابری بود مژگانِ من باران شود پیدا

ز فرصتها سیه مویم سفیدی آشکارا کرد　　شبِ یلدای هجرت را دگر پایان شود پیدا

برای طفلِ دل پیکانِ تیرِ یار پستان است　　چو گل خندد دلم چون غنچهٔ پیکان شود پیدا

نشاطِ طفلِ دل از غنچهٔ پیکان غلط گفتم　　هلاکِ زخمِ شمشیرم گلِ خندان شود پیدا

سمن خاکستر و گل شعله سنبل دود میدانم　　اگر جوشِ بهارِ آتشِ سوزان شود پیدا

کجا آن مرغ[۲] بر شاخِ بلندی آشیان بندد　　که هر دم رشته بر پایش ز انسِ جان شود پیدا

نباشد گوشمالی‌های دل از نالهٔ بلبل　　که گل هم با لبِ گویا درین بستان شود پیدا

باین نعمت که دیری آبروی خاکِ کشمیر است
گر انگشت در دل کرد زمین انسان شود پیدا

۱ هر گل مراد از انسان است و گلستان کنایه از دنیا که بقولِ اهلِ تصوف تمام دنیا در دلِ انسان است ؎

۲ آن مرغ کنایه از آن شخص است که رشتهٔ جان در پا داشته باشد تا که از الفتِ جان نگذرد بر شاخِ بلند یعنی بمقامِ عالی نخواهد رسید

دلم ملول[1] شد از خلق یار شد پیدا — صفای آینه ام زین غبار شد پیدا
ز خون دیده چه گلها شگفت بر رویم — خزان رنگ رخم را بهار شد پیدا
بچشم[2] نقش قدم از غبار سرمه نبود — که نقش پا بدلم زان نگار شد پیدا
هنوز شعلهٔ آهم ز دل بلند نشد — بجای اشک ز چشمم شرار شد پیدا
مباد حلقهٔ زنجیر گرو باد شود — که بوی زلف ز باد بهار شد پیدا
چرا چو غنچه نخندد دگر لب زخمم — که نو بهار خط مشکبار شد پیدا
نگاه تیز ندانم که بر سر نیش کرد — که لاله بر کمر کوهسار[3] شد پیدا
نگاه گرم[4] به برگ گلش مکن دیری — بچشم از مژهٔ خویش خار شد پیدا

ایضاً غزل

زند چو موج نزاکت رخ فرنگ ترا — خیال[5] آینه آبست شمع رنگ ترا
نزاکت است بر نگس رخ فرنگ ترا — که یک نظاره کند گل چراغ رنگ ترا
بآب گوهر غلطان چو غنچه لب شستم — مگر بخواب ببوسم دهان تنگ ترا
پری است ببالین عبث که چشمم نیست — نظر بخواب رسد چشم شوخ و شنگ ترا

---

۱ دلم از خلق دنیا بیزار شد بهمین غبار ملال آینه دل صاف گردید بقول اهل تصوف تا که انسان از دنیا ملول و نفور نه شود صفای حاصل نخواهد کرد ۰ ۲ معنی دقیق است که دنیا نبود من بودم معشوق در دلم سیر میکرد نقش پائش بر دلم پیدا بود ۰ ۳ کوهسار بقول شعرا با سرین مناسبت دارد مضمون بیت این است بنگاه تیز کدام کس لاله یعنی خون بر سرین یار پیدا شد ۰ ۴ معنی این شعر پیچدار است یعنی نگاه گرم به برگ گل (کنایه از لب معشوق) مکن من نگاه گرم کرده بودم در چشم من از مژگان خود خار پیدا شد ۰ ۵ خیال آینه دیدن هرگاه آن معشوق خواهد کرد از آن خیال بمنزله آب شمع برنگ آن معشوق گل خواهد شد آنقدر حد نزاکت دارد ۰

بسینه طفل دلم ذوق نی سواری داشت — بهانه ایست که قربان شدم خدنگ ترا
دلم بفکر دهانت چو غنچه صد لخت است — خبر ز حال دلم کو دل چو سنگ ترا
به نیم[1] ناز ز دلها غم عتاب ببر — که رنگ صلح ازل ریختست جنگ ترا
بده پیاله پیاپی بدور گل ساقی — که جان نثار کنم لطف بیدرنگ ترا
نگار بست بپای خیال دیری وش
بدور نغمه بصد رنگ دید چنگ ترا

ز رسم ریسل گریهٔ بی اختیار ما — از خانه بی نقاب بر آید نگار ما
از پنبه زار ماه و کواکب خبر گرفت — دودی بلند شد ز دل داغدار ما
خاطر شگفته نیست ز رنگ گل و بهار — روی نگار باغ من است و بهار ما
شبنم صفت سحر گل خورشید آب شد — از شرم نو گل رخ رنگین یار ما
مانند شبنمی که درین باغ بر گل است — در خون طپان ز هجر دل بیقرار ما
بر آتشم که جام گل و لاله خالی است — مخمور[2] رفت طرف چمن گل عذار ما
تا کی کنار آب نشینم درین چمن — آتش[3] کشید دود دل از انتظار ما

---

۱ معنی شعر این است که در دلهای عاشقان غم عتاب شما ست نیم نازی کن که رنگ صلح در جنگ ظاهر خواهد شد فکر عتاب خواهد رفت که این رنگ از ازل در جنگ شما ریخته اند ۰

۲ مخمور رفتن یعنی بطلب شراب دخواهش شراب در چمن رفتن است چون که در چمن یار برای شراب کشی آمد من بر سر آتش دارم که در چمن شراب موجود نبود ۰

۳ این آتش همان آتش است که بعد انتقال جسم بیجان اهالی هنود را در آن می سوزند ۰

دیری جواب گفت باآں کو گفته است

آمد بهار خرّم و آمد نگارِ ما

بیک نگاه ربودی خزانهٔ دلِ ما … بسنگ سرمه زدی شیشه خانهٔ دلِ ما
چرا بگوشِ تو آوازِ چنگ مے سازد … مگر تو گوش نکردی ترانهٔ دلِ ما
حکایتِ غمِ فرهاد و قصهٔ شیرین … کنایتے است ز شیرین فسانهٔ دلِ ما
چو عندلیب کجا خار و خس پسند کند … که هست در خمِ زلف آشیانهٔ دلِ ما
[1] هزار دل بخمِ زلفِ یار آب شدند … بصد تلاش که یابد نشانهٔ دلِ ما
مباد حسنِ جهان سوز بے نقاب شود … که یک شررِ زند آتش بخانهٔ دلِ ما

مپرس قصهٔ جان سوزِ عشق اے دیری
که سوخت است زبان از زبانهٔ دلِ ما

ای خوشا دم که رسد یارِ ستم پیشهٔ ما … بر کفش خنجر و در دل بود اندیشهٔ ما
گفت فرهاد اثر نیست دلِ شیریں را … کوه را گرچه خبر کرد دمِ تیشهٔ ما
نے همیں ریگِ بیاباں چو شررها دارد … شعله خیز است ز داغ دلِ ما تیشهٔ ما
آتشِ عشق نه تنها جگرم سوخته است … شعله آتش شمع صفت سوخت رگ و ریشهٔ ما

دیری از فکرِ بد اندیش چه اندیشه کنم
دشمنی فکرِ کساں دوستیِ اندیشهٔ ما

---

[1] هزار دل در خمِ زلفِ یار آب شده مخلوط شدند دل من در آں دلهاست بتلاشِ چگونه نشانه آں یافته شود که مخلوط شده است ؎

شهیدِ خنجرِ نازِ گُل اند بلبل ها … تظلم است برایم تبسمِ گُل ها
ز بوی زلف که آورد بادِ نوروزی … به پیچ و تاب درین گلشن اند سنبل ها
کدام زلفِ مسلسل چو دام گستر زند … که عالمے است گرفتار در تسلسل ها
عجب مدار گر از التفات زنده شوم … که کشته است مرا خنجرِ تغافل ها
پیاله بر کف و مے در پیاله میر قصد … دمے که شیشهٔ مے میکند تقلقل ها
درین خیال پریشانم و پشیمانم … که زلفِ یار ز کف دادم از تساهل ها

ز زورِ فوجِ مضامین که در دلِ دیری است
بشاعرانِ سلف میکند تقابل ها

برائے عیش و طرب نیست مے پرستیٔ ما … ز دورِ بادهٔ خون دلست مستیٔ ما
خوشا دمے که بکف تیغ میرسد یارم … بیادِ تیغ کند گل چراغِ هستیٔ ما
چو یار تیغ علم کرد پیش کردم سر … مبارک است که خوش کرد پیش دستیٔ ما
خیالِ سرو بلند که پائمالم کرد … که بر سرِ فلک افگند سایه پستیٔ ما

[1] سرم بخواب طرب رفت یکسحر دیری
مگر خیالِ غمش کرد سرپرستیٔ ما

دیدم بخواب دوش بتِ جاں زیب را … در زر کشیده بود گریبان و جیب را
برداشت پرده از رخ و بندِ قبا کشاد … صد پاره کرد جامهٔ صبر و شکیب را
گفتم نگاهِ لطف ز حالم منه دریغ … گفتا بصدق گوش نفورم فریب را
گفتم که عیب دار ز سر تا قدم منم … گفتا خموش باش که من پوشم عیب را

---

[1] سرم مستِ طرب شد یا ما فراموش شده بود خیالِ غمش سرپرستی کرد که بار بیاد آمد ؎

منت پذیرِ خوابِ خود و دیدهٔ خودم   دیدم رُخِ نگار و ندیدم رقیب را
زنّارِ من بچشمِ کم اے بیخرد مبین   شیرازه بستِ دفترِ اسرارِ غیب را
زنّار زیبِ گردنِ جانست عاقبت   گردن کشی چه سود بلال[1] و صهیب را
دیریؔ هنوز جامهٔ عمرم قبا نشد
جانم نثار بادِ بُتِ جامه زیب را

هزار شکر که عمرِ دوباره داد خدا   هزار حیف که یکدم رود زِ یاد خدا
گذشت حادثهٔ جانگداز در کشمیر   بجانِ سلامتم از فضلِ خود نهاد خدا
بر آں سرم که کمر بستهٔ بندگی سازم   که بندهای[2] غمم از خاطرم کشاد خدا
تمام روز اگر بندگیٔ شاه کنم   همیشه یاد کنم شام بامداد خدا
اگر بقائے ابد آرزو کنی دیریؔ
بشعر کوش که عمرے کند زیاد خدا

مکن تیز بر غیبتِ کس زبان را   مرنجان حضورِ دلِ عارفان را
مباش ایمن از صولتِ جذبهٔ دل   که ریز آورد بر زمین آسمان را
مکن گفتگو بے ادب با بزرگان   مجنباں ملرزان زمین و زماں را
ندیدیم آزاد مرغے بعالم   ز زه رشته بر پاست زاغ کمان را

[1] بلال و صهیب نام همان کسان است که دشمن زنار بوده اند ؛

[2] بندها ؛ مطابق شاستر که علم غیب و زبانِ غیب است بدین تشریح اند شهوات و غضب و طمع و غفلت و پندار بقول اهل هنود که عقیدتِ شاستر وارند تا که انسان ازین بندها رهانه شود قابل عبادت و ریاضت نیست درین شعر هم همان معنی درج است یعنی بندها از خاطرم کشاده شده حالا ریاضت و عبادت خواهم کرد ؛

عجب نیست از نو گُلِ شعله خویم   که آتش زند نو بهار و خزان را
شدم داغ چوں لاله با جام خالی   بده ساقیا بادهٔ ارغوان را
بقای ابد آرزو داشت دیریؔ
که حکمِ غزل داد طبعِ جوان را

زخمِ شمشیر است گُل یا ربّ بهارِ عشق را   لاله هم از خونِ بسمل لاله زارِ عشق را
آب خوردن نیست آساں دانه جاں شستن است   آبِ شمشیر است جاری جویبارِ عشق را
خار خار از گلشن و گل در دلِ عشاق نیست   در بغل گلزار بے خار است خارِ عشق را
طالعِ[1] آئینه از بختِ سکندر بُرد گوی   شاهِ چین فرماں بر است آئینه دارِ عشق را
داغم از شبنم که چوں معشوق بر گُل تکیه زد   مسندِ گل نیست در خورِ بیقرارِ عشق را
عاقبت بر سر بجائے لاله آں معشوق زد   ایں دلِ داغم به آید لاله زارِ عشق را
میطپید در خوں چو گُل دل میدمد از دیده گل   ایں چنیں رنگست دیریؔ نو بهارِ عشق را

ایں چه باغ است که گل در تب و تاب است ایں جا   لاله از داغِ جگر سوز کباب است ایں جا
کس درین باغ کسے را نپسندد همراهی   سرو پا در گِل و گُل پا برکاب است ایں جا
با خیالِ لبِ میگونِ پری رخسارے   چوں پری رقص کناں جامِ شراب است ایں جا
ایں چه صحراست که صد تشنه بلب جاں دارد   دُرِّ بها لعلِ بها قطرهٔ آب است ایں جا

[1] یعنی ایں شعر بسیار دقیق و مسلسل است که آئینه دارِ عشق یعنی جا کر الله بردار عشق اشارهٔ عاشق پاک است مراد ایں است که عاشق موجب آئینه داری معشوق حصه آں قدر منزلت پیدا کرده است که شاهِ چین یعنی پادشاه چین و کنایتاً آفتاب است فرماں پذیر او شده است بهمیں تسلسل آئینه بردارے آئینه هم منزلت دارد که طالع آئینه از طالع سکندر سبقت برد

واعظِ شهر غلط گفت که فرداست حساب　　بیوقوف است که امروز حساب است این جا
دی بخلوتگه آن شوخ رسیدم ناگاه　　بانگ زد سخت برو جای عتاب است این جا

دیرمی این باغ کجا منزلِ عیش و طرب است
شیشه سرو سهی بی میِ ناب است این جا

بس که خوش کرده دم خیالِ نرگسِ مدهوش را　　تا خوشم جوشِ بهار و بادهٔ سرجوش را
تشنهٔ خون[۱] کبوتر نیستم طرفِ چمن　　از کبوتر[۲] دم گِنَم تر غنچهٔ[۳] خاموش را
بر سر آتش مئی گلنار می جوشید و گفت　　نیست آسان بوسهٔ دادن آن لبِ مینوش را
گوهرِ یکتا بدُرجِ خویش آخر یافتم　　بی سبب از نُه طبق بر داشتم سرپوش را
از برای تلخیِ مرگت چه لازم انتظار　　جانِ شیرین کن تصدق آن دهان نوش را
از اجل غافل زر و به بازیِ دنیا مشو　　شیرگیری نیست چشمِ خفتهٔ خرگوش را
از بطِ مئی ساقیِ بزمِ خیالش عاری است　　عالم آب است دنیا رندِ دریانوش را
با دلِ آتش پرستم[۱] شعلهٔ جواله گفت　　آتش از شوقِ تو خالی کرده است آغوش را

دیرمی از ترکِ ادب دستم بزلفش شد دراز
ترکِ چشمش بسکه غارت کرد عقل و هوش را

گر ز جام خود نمی ریزی ایاغ لاله زار　　داغ سازی دود انگیزی دماغ لاله زار
خندهٔ کبکی که از شورش نمکزار است کوه　　عاقبت ناسور خواهد کرد داغ لاله زار

۱ معنی این شعر و نیق است که با دلِ آتش پرستِ من شعلهٔ جواله ظاهر کرد که برای تو آتش آغوش خود خالی کرده است تا در آغوشِ خود جای خواهد داد و شعلهٔ جواله را آغوش خالی می باشد بدین اشاره ظاهر کرده است ؛
۲ مضراب ؛ ۳ بوسه ؛ ۴ دهانِ یار ؛

در سوادِ سایهٔ سنبل شبی ساقی نشست　　روغنِ گل ریخت از مینا چراغِ لاله را
در رکابِ طفلِ اشکِ چشمِ مجنون رفته است　　دامنِ صحرا کجا یابی سراغِ لاله را
گردباد از آتشِ داغم بکم دودی که برد　　دامنِ در یوزه پر کرد است زاغِ لاله را

گلزمین این غزلِ دیرمی بچشمِ کم مبین
آب کردم جهان و کردم سبز باغِ لاله را

خیالم چنگ زد بیهوده زلفِ تابدارش را
که مضرابِ نگه در خواب فرسوده است تارش را
رگِ جانم نشد زنجیرِ موجِ جامِ سرشارش
چسان بوسد دلِ دیوانه لعلِ میگسارش را
بیادِ گرمیِ رفتارش امشب شعلهٔ آهم
چراغِ گردباد افروخت راهِ انتظارش را
مبادا گرمیِ رفتارِ شبنم برگِ گل سوزد
شنیدم شعلهٔ آوازِ بلبل سوخت خارش را
بطرفِ بوستان شمشاد[۱] می نازد ازین غافل

۱ معنی این است که شانه از چوبِ شمشاد میسازند شمشاد را نازش است که شانهٔ زلفِ معشوق از چوبِ من می شود. من ولی صد چاکِ خود را شانهٔ زلفِ معشوق کردم شمشاد غافل است که هنوز نازان است ؛

دلِ صد چاک کردم شانهٔ زلفِ مشکبارش را

کسے از آشنایان در جهان طرفے نمے بندد
که آبِ آسیا هرگز نمے شوید غبارش را

دلِ دیوانه ام گل چید یارب از گلستانے
که شوخیهای مژگانِ پری زاد است خارش را

خزانِ روزیکه تاراجِ گلِ خورشید میسازد[1]
کشد دیری پیاپے جامِ مے جوشِ بهارش را

در فراقِ دوست چشم آبدار آئینه را
دست در زیرِ ذقن بر دل غبار آئینه را

ماو من زین پیش رخسارِ عرق افشاں مپوش
آب میگردد بچشم انتظار آئینه را

گردشِ چشمِ پریزادے مگر در خواب دید
نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آئینه را

[1] معنی ایں بیت ایں است روزیکه آفتاب معدوم خواهد شد آں روز من رنگِ بهارِ گل آفتاب را پیاله نوش خواهم بود یعنی از نظرم معدوم نخواهد شد که من موجود خواهم بود آفتاب هم در نظرم موجود خواهد بود ۞

طالعش را همسری با طالعِ اسکندر نیست
با گلِ رویش سر آمد روزگار آئینه را

صاف دل را احتیاجِ زینتِ دنیا کجا است
از نمد پوشی نشد کم اعتبار آئینه را

هرچه بیند در بغل گیرد چه زیبا و چه زشت[1]
زیں سبب گویند مردم خانه دار آئینه را

سینهٔ دیری بود تا کے پُره از خارِ الم
اے بدورِ عارضت گل در کنار آئینه را

اینچه بزم است که خوں بادهٔ نابست اینجا
کاش دل نُقل و جگر لختِ کباب است اینجا

حاجتِ ساغرِ مے نیست دریں گلزارم
که گل و لاله بکف جامِ شراب است اینجا

آتشِ رشک دریں باغ دلِ بلبل سوخت[2]

[1] معنی ایں شعر ایں که آئینه تمام زشت و زیبا را جذبِ عکس میکند بدیں وجه که خانه دار است خانه دار موجب احتیاجاتِ خانه همه چیز را بسوئے خود جذب میکند ۞ [2] از شرم روی یار گل آب گردید بلبل که عاشقِ گل است ایں حالت دیده بر روی یار رشک برد از آتشِ رشک دلِ او سوخته شد ۞

زانکه از شرمِ رخِ یار گل آبست اینجا

هوسِ خوابِ فراغت بگلستانم برد
خنده زد گل که کجا فرصتِ خواب است اینجا

هوسِ سیرِ گلستان مکن از مکتبِ عشق
که چمن رنگِ معانی کتاب است اینجا

بخراباتنشینی[۱] مشکن طرفِ کلاه
خانه پرداز بسے خانه خراب است اینجا

غزلِ دیرہ گیِ کشمیر بایران ببرید
که زبان بسته سخنور ز جواب است اینجا

دورِ دورِ بادهٔ نابست و دورانِ شباب
بے رخِ یارم کجا باشد بخاطر صبر و تاب

دمبدم چشمِ هوس از اشتیاقش مے پرد
اے خوشا ساعت که بینم روے خوبش بے نقاب

---

۱ این شعر مخاطب بخراباتنشین است که اے خراباتنشین خانه خالی کن این جا بسیارے از خانه خراب اند ؛

دور نبود گر بفرقِ فرقدان پایم رسد
دیدم از بیدار بختی نقشِ پایش را بخواب

باخیالِ نرگسِ مستش شدم مستِ طرب
نیستم از بادهٔ گلرنگ اے مستان خراب

رخ نگارستانِ چین مشکِ ختن زلفِ دوتاست
بے خطا مستم چه شد شاهد پرستم شد خطاب

در رکابِ بار یارب پادشاهان میدوند
گاه میبوسند پا گه خاکِ پا گاهے رکاب

عندلیبانِ چمن را بوستان[۱] یاد است و بس
بلبلِ گلزارِ عشقم دارم از بر صد کتاب

این غزل دیری جوابِ آن غزل گفتم که گفت
صبحِ دولت میدمد کو جام همچون آفتاب

شبها کبابم از تفِ هجرانِ آفتاب
یارب که زد پیاله رخشانِ آفتاب

---

۱ بوستان دو معنی دارد یکے گلزار دوم کتابِ بوستان ؛

از پنبه زارِ ماه و کواکب خبر گرفت
داغم بسے ز گرمئ جولانِ آفتاب

حیرانِ جرأتم که درین باغ شبنمے
ترکانه دست زد بگریبانِ آفتاب

چوں ذرّه پاره پاره دلم راں شد هنوز
دستم رسد چگونه بدامانِ آفتاب

دُودِ دلم چو زلف خورد پیچ و تاب ها
شبها بیادِ شانهٔ مژگانِ آفتاب

سرِ شمع قد بباد رود عاقبت چو دُود
از ترکتازِ آتشِ سوزانِ آفتاب

خارے بدامنت زِ تعلق چه لازم است
دیری مزن بسر گلِ خندانِ آفتاب

ك این شعر دو معنی دارد یکے معنی نزدیک فهم که شمع قدان یعنی محبوبان بمقابل آفتاب برباد یعنی بے رونق میشوند
معنی دوم دور فهم این است که بقولِ اختر شناسان که دقایق حساب میداند آفتاب معدن حیات است - از گردشِ آفتاب
روزها مقرر میشوند و از روزها ماه از ماه ها سالها قرار مے یابند میعادِ عمر دیحیات بحساب برابر میشود عمر منقطع میشود بدین وجه حیات
آفتاب قاطعِ عمر هاست ؛

رندیکه دایم است پرستارِ آفتاب
آخر گشد پیالهٔ سرشارِ آفتاب

سوزد گداز شمعِ دلم را گرفته بود
جانم نثار گرمئ رفتارِ آفتاب

کارم نشد تمام شب از تیغ ماهِ نو
مردم سحر بزخم جگر دارِ آفتاب

اشکم برنگِ لاله و آهم چو سنبل است
شب ها که دورم از گل بنجارِ آفتاب

گر نقدِ جاں بدست بُود ذرّه دهند
اے بیخبر ز گرمئ بازارِ آفتاب

جوهر شناسِ گوهرِ گنجینهٔ دل است
چشمے که شد سفید بدیدارِ آفتاب

با چشم تر بسایهٔ ابرِ بهار بُود
دیری که مے کش است بر خسارِ آفتاب

جهاں شگفته ز رنگِ بهارِ کشمیر است
نگارخانهٔ چیں لاله زارِ کشمیر است

سحر بباغِ نشاطم نسیم صبح آورد
که آب روے جهاں شالمارِ کشمیر است

شنیده ام از لبِ فوّاره بارها یارب
که آب ریز بهشت آبشارِ کشمیر است

معنی این است که اگرچه چشم نقصِ بصارت است اما چشمیکه بدیدارِ آفتاب سفید شود جوهر شناسی از
بسیار ئی بصارت میکند ؛

حکایتے کہ زبادِ مسیح میگویند
کنایتے ز ہوائے چنارِ کشمیر است

برائے خاطرِ عشاق عشرت انگیزی
ز گل مجوئے کہ تعریفِ خاکِ کشمیر است

خوشا دلے کہ تمنائے سلسبیلِ بہشت
ز سلسبیلِ صفا جوئبارِ کشمیر است

چو عندلیب غزل گفتنم روا باشد
کہ گل زمیں وطنم در دیارِ کشمیر است

ز فیضِ خاکِ درِ شاہ بختِ فیروزم
بلند و سبز تر از کوہسارِ کشمیر است

چرا بدرگہِ کس سر فرو کند دیریؔ
غلام بارگہِ شہریارِ کشمیر است

رخِ نگار و گلِ روئے آفتاب یکیست
اگر گل است برنگِ دگر گلاب یکیست

چرا ز دوریٔ ساقی دریں چمن رنجم

مے و نبیذ و گل و لالہ در حساب یکیست

بہشت و کوئے خرابات را تفاوت نیست
ز لالِ کوثر و موجِ شراب ناب یکیست

بساغرِ گلِ خنداں و جامِ لالۂ داغ[۱]
بچشمِ اہلِ نظر موجۂ شراب یکیست

مباش مستِ شکر خوابِ صبح طرفِ چمن
شنو کہ مرغِ سحر گفت مرگ و خواب یکیست

چو گل شگفتہ دامنِ ز رنگِ معنی ہا است
برائے من چمن و صفحۂ کتاب یکیست

چگونہ گردنِ دیریؔ شود بہر در خم
کہ پادشاہِ جہاں مالک الرقاب یکیست

شکارِ زلف چشمِ مستِ یار است | اسیرِ دامِ آہوئے تتار است ۔
شکارِ شیرِ گردوں گرچہ دنیا ست | رسن در گردنش از زلفِ یار است

۱۔ ساغرِ گلِ خنداں اشارت از شگفتہ شدن است جامِ لالہ داغدار کنایت از شکستہ اپسند است در خیالِ و نظرِ اہلِ نظر یعنی صاحبِ دل یک رنگ تماشا دارد۔ بہ پیشِ صاحبدل زشت و زیبا یکساں است۔ کہ بہر شے جلوہ ذات تصور میکند ؛

بگوش از شش جہت آمد مبارک — مگر امروز با یارم دو چار است
نے می پرداختم مینائے گردوں — ہنوزم دردِ سر از بس خمار است
دلم مستِ خیالِ چشمِ ساقیست — مرا با جام و با صہبا چہ کار است
چرا با من صفا گردوں نباشد — دلم آئینہ دارِ شہریار است

چو رویم دید شہ از لطف فرمود
کہ ایں دیرینہ غلام داغدار است
زِ عشقم سرِّ پنہاں آشکار است
نشانِ بے نشانم روئے یار است
برائے عاشقاں دنیاست قائم
بجز عشقم دریں دنیا چہ کار است
زِ عشقم بسکہ باطن صاف گردید
دلم را مہر و مہ آئینہ دار است
بفتراکش نہ بست است آشکارے
مگر شیرِ فلک لاغر شکار است
زِ چشمِ یار مے ترسند شاہاں

کہ مژگاں لشکرِ خنجر گذار است
شکار افگن بمیداں آمد آں یار
شکارش پیش و پس حاضر ہزار است
بنا میزد برائے آں شکاری
دلِ دیرینہ شکارِ نامدار است

نو گلِ تازہ و تر معنیٔ رنگینِ من است
نغمۂ مرغِ چمن مدحت و تحسینِ من است
با گل و سرو چہ کار است بطرفِ چمنم
لالۂ دشتِ جنوں مونسِ دیرینِ من است
مقدمم پیرِ مغاں دولتِ جم داد نشاں
کہ نشانِ قدمش جامِ جہاں بینِ من است
شاہدے دوش زِ مینائے دلم عقدہ کشود
زاہد امروز قدح نوشِ ز تلقینِ من است
گرچہ مینائے فلک از مے عشرت خالیست [1]

---

[1] ہر چند شیشۂ آسماں شرابِ عشرت ندارد یعنی گردشِ فلک کہ کسے را خوش نمیگذارد بگر ساقیٔ ازل از روئے مہربانی در فکرِ من است کہ مرا عیش و سرور خواہد بخشید ؛

ساقی از لطف بفکرِ دلِ غمگینِ من است

لذتِ تلخئ دشنام کم از شکر نیست

که شکر خیز لبِ خسروِ شیرینِ من است

امشب از چشمِ ترم بسکه گل و لاله شگفت

چمن لاله و گل بستر و بالینِ من است

دیری از لطف رهِ وادئ عشقم بنمائے

عاشقم خارِ مغیلاں[1] گل و نسرینِ من است

دلبرم گفت خطا نو خطِ مشکینِ من است

زلف آشفته شد و گفت ختنِ چینِ من است

زخم کاری بدلم خسروِ خوباں زد و گفت

نوش دارو ئے تو نوشِ لبِ شیرینِ من است

گفتم عاشق کشی امروز که آموخت ترا

گفت از روزِ ازل شیوه و آئینِ من است

سرخوشم از مے نابی که حبابش یارب

---

[1] خارِ مغیلان دریں جا خارِ مغیلانِ صحرای عشق است که در مصرعِ اول این شعر ایمائے آں درج است۔

چشمِ جاں بینِ من و جامِ جہاں بینِ من است

بے نیاز از زر و سیم ز خدا میطلبم

دولتِ عشق که توقیرم و تمکینِ من است

در خزاں جوشِ بہار است ز رنگِ سخنم

بسته چوں دستهٔ گل معنئ رنگینِ من است

دیری از منزلِ یارم چه خبر میپرسی

شه نشینے عجبے خاطرِ مسکینِ من است

بجامِ عشرتِ من شعله موج انگیز است

بجائے باده دریں جام آتش تیز است

شناورم چو سمندر به بحرِ آتشِ عشق

ز موجِ شعلهٔ آتش مرا چه پرهیز است

چه خوش بود که دهم جاں به خنجرِ نازش

که دشنهٔ ستمِ روزگار خوں ریز است

فدائی ایست که شیرو به خنجرش زد و مرد

فدائے تیشهٔ فرهاد جانِ پرویز است

بخوش خرامیٔ گلگونِ اشکِ من یارب
ز شرمِ غرقِ عرق بلکہ آبِ شبدیز است

شرابِ کہنہ چرا نو بنو نمے نوشم
کہ جوشِ تازہ بہار است و سبزہ نوخیز است

شگفتہ نیست دلِ دبیری از نشاط ہنوز
اگرچہ بادہ فرح بخش و بادگلریز است

چہ غم ز دورِ سپہرم کہ فتنہ انگیز است
بیادِ گردشِ چشمش پیالہ لبریز است

نصافِ شیشۂ دل جرعۂ ہوس دارم
ز جامِ جم چہ خورم مے کہ دُردی آمیز است

ز بیوفائیِ رنگِ گل و تبسّمِ گل
زبانِ شکوہ چو خارم درین چمن تیز است

بصدرِ مصطبۂ عشق جائے من دارد
بجاست بادہ کشی ہا نہ جائے پرہیز است

چسان درین چمنم خواب خوش برد یک شب

کہ مرغِ دل بخمِ طرّۂ شب آویز[۱] است

چگونہ بادۂ گل گوں بجام میریزم
کہ دیدہ ام ز غمِ روزگار گلریز[۲] است

کلامِ دبیریٔ کشمیر و لذّتِ شعرش
شکر فروش باہل الکلامِ تبریز است

گلشنِ جانم بیادِ تیغِ ابروئے شگفت
غنچۂ دل ہم بشاخِ سنبلِ موئے شگفت

اینچہ نیرنگ است یارب نو بہارِ حسن را
سنبلِ عنبر فشان از سروِ دلجوئے شگفت

از بہارِ حسن تشریفے درین گلزار نیست
ارغوانِ مے چہ خواہد بر لبِ جوئے شگفت

قاصد آمد گفتمش از رائے خطا خوش آمدی
گفت ریحانِ خطش بر شاخِ آہوئے[۳] شگفت

---

[۱] شب آویز نام مرغیست کہ در باغ خود را شبانہ آویزان بشاخ درختی میکنند ❊ [۲] گلریز یعنی خونریز ❊
[۳] شاخِ آہو حکمش الوجود است یعنی قاصد خطِ نمی آنجناب از راہِ خطا خوش آمدی گفتم ❊

از تلاش باد دامان نگاهم عاقبت

غنچهٔ بند نقاب روی نیکوی شگفت

یکسر گلی بیخار در باغی ندیدم عاقبت

خاطر پژمرده ام در گلشن کوی شگفت

نی همین بلبل بطرف باغ میخواند غزل

دیری از طبع روانت هر سخنگوی شگفت

ندانم شوخی مژگان که برمی سایه انداز است

بط می را ببال موج می انداز پرواز است

چه انداز است یارب پنجهٔ مژگان ظالم را

که بر اندازهٔ پرواز رنگ از سینه باز است

تبرک آب خو کرده است خوش کرده است آتش را

بط می را ز الطاف تو ساقی اینچه اعجاز است

مخالف[1] مزن بر در کرم آهنگ کج امشب

که طبع مطرب این بزم بی روی تو ناساز است

مبادا دود چشم[1] حلقهٔ بیرون در رنجد

که در کویش بسی دلسوز را امشب تنگ و تار است

مرا پیر مغان بخشید ملک جم بیک جامی

بهشتم آب کوثر را در جنت عبث باز است

صفای طبع خود امروز عریان ساختی دیری

دلم حیران تر از آئینه کردی اینچه پرواز است

زلف و کاکل[2] هر دو در دل بردن عاشق یکیست

فرق گفتن درمیان هیچا بقول زیرکیست

هیچ معلومم نگردید از دهان تنگ یار

هیچ در هیچ است اما در دل تنگم شکیست

بوسهٔ از لعل نوشینش گرفتم عاقبت

---

[1] خلاصۂ معنی شعر این است که در کوی یار بسیار دل سوزان را تنگ و تار است از سوز دل آنها دود پیدا خواهد شد مبادا آن دود حلقهٔ در یار را که بمنزلهٔ چشم است رنجاند ؛

[2] معنی این بیت این است که درمیان زلف و کاکل فرق یعنی فرق سر میباشد۔ عاشق را فرق درمیان نه باید دانست که زلف و کاکل در دلبری عاشق یکسان اند ؛

نقد جاں دادم بدل باقی ہنوزم اندکیست

بے ادب اشکم[1] سحر گہ کرد تر دامانِ یار

یار از انصاف ہا فرمود ناداں کودکیست

از خط و خالِ رخش تشریح و تفصیلم مپرس

ہر دو در دل بردن دیری بیرحمی یکیست

سرمہ در چشم[2] سیاہ یار گیرم ہست نیست

عکس لعلش در مئے گلنار گیرم ہست نیست

باخیالِ بیوفائی ہائے ایامِ بہار

نو گلِ خنداں دریں گلزار گیرم ہست نیست

باکہ گویم رازِ دل یارب کہ باور میکند

۱؎ خلاصہ ایں است کہ اشکِ من از بے ادبی دامانِ یار را تر کرد یار عفو کرد و فرمود کہ طفلِ ناداں است بقولِ شعرا طفل با اشک مناسبت دارد۔ چونکہ بجائے ایں مصرع دیگر طبع شدہ بود۔ مصرع۔ بے ادب طفلِ سرشکم کرد تر دامانِ یار۔ وقتِ تحریرِ کتاب عوضِ آں ایں مصرع سہواً بقلم آمد بہر حال معنی ایں مصرع ہم مطابق و بجا است ؛ ۲؎ فرض کردم کہ سرمہ در چشمِ سیاہِ یار کشیدہ اند اما بنظر چیزے نمی آید کہ چشمِ یار سیاہ تر است سرمہ گویا کہ نیست ؛

چوں پری در شیشہ[1] ام دلدار گیرم ہست نیست

تا نگردد معنئ پیچیدۂ[2] زنار حل

اے صنم بر گردنت زنار گیرم ہست نیست

عندلیبانِ[3] جہاں را در نظر ظاہر نشد

در چمن و یری گلِ بیخار گیرم ہست نیست

بیاض یا گردنِ معشوق را شیرازہ زنار است

خوشا عاشق کہ پیوندِ رگ جانش بایں تار است

بدام طرۂ آں بت دلِ من بستہ تنہا نیست

تسلسل رشتۂ جانِ مرادا ایم بزنار است

۱؎ تو عیکہ پری در شیشہ میباشد کسے او را نمے بیند بداں نوع در شیشۂ دلِ من دلدار است اما بنظر نمے آید گویا کہ نیست ؛

۲؎ تا وقتیکہ معنئ پیچیدۂ زنار کہ رمزِ دقیق است یافتہ نخواہد شد اے صنم بر گردنِ تو فرض کردم کہ زنار است اما چیزی نیست معنی باریکِ زنار حل باید کرد ؛

۳؎ عندلیبانِ جہاں کنایہ از اہلِ دنیا چمن یعنی دنیا ۔ گلِ بیخار مراد از ذاتِ واجب الوجود معنی ایں شعر ایں است فرض میکنم ذاتِ واجب الوجود در ہر جا محیط است اما از دیدہ ہائی ظاہر بیں پوشیدہ است و ظاہر بیں میداند کہ نیست ؛

بہاے رشتۂ زنار نقدِ جاں مسلّم شد[۱]

گریزاں شیخ شہر از پس پشیمانی زبازار است

دلِ آتش پرستم عندلیبِ شعلہ خوئے ہست

کہ دودش سنبل و گل شعلہ آتش ارغواں زار است

من از آتش پرستی ہا بحسنِ یار بُردم پے

فروغِ روئے یار از آتشِ تیزم پدیدار است

برایم شعلۂ جوالہ یارب حلقۂ دام است

کہ مرغِ دل بدامِ الفتِ آتش گرفتار است

دلِ آتش پرستم از خیالِ کعبہ مستغنی است

تجلّے جوئے را یارب کجا رو سوئے دیوار است

دلِ دیری چرا پرہیزد از آتش پرستی ہا

کہ آتش در حقیقت حسنِ عالم سوزِ دلدار است

یکغمزۂ یار صد جہاں سوخت

یک نیم نگہ ہزار جاں سوخت

۱ خلاصہ معنی این کہ بہای زنار نقدِ جاں بود شیخ شہر از جان دادن لرزید و پشیمان شد از بازار گریخت ؛

آں رند کشید خونِ گرمم

مے سوخت دماغِ میکشاں سوخت

از رشکِ قبلئے لالہ رنگش

گل جامہ درید و گلستاں سوخت

ساقی بنگاہِ گرم امشب

در شیشہ شرابِ ارغواں سوخت

یارب چہ بلاست گرمیٔ شوق

جان و دل و مغزِ استخواں سوخت

از داغِ دلم صبا خبر برد

سرو و گل و باغ و باغباں سوخت

از سود زیاں پدید آمد[۱]

بازار چو گرم شد دکاں سوخت

دیری چہ کنم کہ آتشِ عشق

۱ مراد شعر این است کہ از نفع نقصان بدین وجہ ظاہر است کہ انسان را در دنیا گرمی بازار یعنی رونقِ کار دنیا پیدا میشود و از آں گرمی دکان نقش ہستی یعنی وجود شخص معدوم میگردد کہ دنیا دار الفنا است ؛

دل سوخت دماغ سوخت جاں سوخت
جوشِ بہارِ عمر تماشائے آتش است

خرّم دلیکه داغِ تمنائے آتش است
خورشید را بسایهٔ مژگاں دہد پناه

چشمیکه تر زشوقِ تجلّائے آتش است
مے خورده ام زساغرِ سرشارِ آفتاب

مخمورِ دل ہنوز بصہبائے آتش است
چشمِ ترم بشعله گہر میکند نثار

سیم[3] و زرم تصدّقِ سیمائے آتش است
در چار موج شعله اگر غوطه زد چه غم

طفلِ دلم شناورِ دریائے آتش است
انگیخت شعله که زگلشن کشید دود

داغِ دلم که لالهٔ صحرائے آتش است
دودِ مسلسلت بپلے خیال دام

خاطر شکارِ پنجهٔ گیرائے آتش است

با رنگِ بے ثباتِ چمن گرم ناله نیست
مرغِ دلم که بلبلِ شیدائے آتش است

دل در برم طپاں و لبم خشک و دیده تر
با شوقِ جلوهٔ رخِ زیبائے آتش است

پیمانه کش بساغرِ چشمِ سمندرم
در گلشنے که گل گلِ رعنائے آتش است

دیرم چو شعله لرزه ندارد زفکرِ جاں
سر تا قدم فدا بسراپائے آتش است

بے وجه درد لم نه تمنائے آتش است
بازارِ عشق گرم زسودائے آتش است

خاکسترم[1] بسیرِ ولایت زباد رفت
در خاطرم ہنوز تولائے آتش است

---

۱ مضمون این که خاکسترِ وجودِ سوختهٔ من باد برداشته در اطراف رسانید ہنوز شوقِ محبت آتش بخاطرم موجود است ؛

خاکسترم[۱] کدورتِ آئینه صاف کرد
یارم بسے است ساده که جویائے آتش است

با چشمِ تر حیاتِ ابد آرزو مکن
آبِ حیات موجۀ دریائے آتش است

بے باده بزم گرم کند دودِ آهِ من
سرمست دل ز جرعۀ صهبائے آتش است

بے روئے خوب سلسله جنبانِ عشق شد
دودیکه زلفِ عارضِ زیبائے آتش است

آتش ز شعله مرغِ دلم را شکار کرد
گویا که شعله پنجۀ گیرائے آتش است

دام بلاست دودِ مسلسل برائے دل
در دام دانه ها ز شررهائے آتش است

---

۱ بعد سوختن خاکستر شدم چنانچه از خاکسترم کدورتِ آئینه صاف شد یارِ من که بسیار ساده لوح است هنوز طلبگارِ آتش برائے سوختنِ وجودِ من است معنی این شعر دقیق است که از خاکستر آئینه صفا شدن مقرر است باوجودیکه عاشق سوخته خاکستر شده خاکسترش بکارِ صفائی آئینه آمده یار چرا سعی سوختنِ او میکند ۔

مخمورِ جامِ نرگس و مینائے سرو نیست
رندیکه مست باگلِ رعنائے آتش است

چشمِ ترم همین نه ز اشکست در فروش
جوهر شناسِ گوهرِ والائے آتش است

هر چند شعله خوی صنمے دل بغمزه سوخت
جان منتظر هنوز بایمائے آتش است

مینائے باده سوخت چو شمع از نگاهِ گرم
دیری که جام نوش ز صهبائے آتش است

عندلیبِ شعله خویم نوبهارم آتش است
بے نیازم از گل و گلشن بکارم آتش است

بالشم بالِ سمندر بسترم خاکستر است
بر تنم از شعله چادر در کنارم آتش است

در برم محبوبۀ دلبر نباشد گو مباش
دلبرِ همخوابه در شب هائے تارم آتش است

تا بکے با سردمهرانِ جهان گیرم قرار

شعلہ ام دلسوز و یارِ غمگسارم آتش است

از نظر افگندہ ام زلفِ کج و روئے نگار

دُودِ آتش زلفِ کج روئے نگارم آتش است

گر سپہرِ بے مروت آب می‌ریزد مرا

یاوری از کس نمی‌جویم کہ یارم آتش است

دست از آبِ بقا شستن تمنا میکنم

دل طپان از شوقِ جان بیقرارم آتش است

گرم کردن جائے در گلشن چہ باشد برائے من

نعل در آتش[1] برہِ انتظارم آتش است

دیری از داغِ دلِ بلبل مگو جانم مسوز

با خیالِ شعلہ گل در کنارم آتش است

در دلم داغِ تو پروردہ بخونِ جگر است

لالہ بر بامِ تو از حالِ دلم نامہ بر است

کس نزد بر درت اے شوخ کہ دیوانہ نشد

[1] نعل در آتش کنایہ از مضطرب شد

مگر از چشمِ پری حلقۂ بیرونِ در است

جلوۂ نازِ پری مشقِ جنون می‌دانم

شوخیِ طبعِ من از گردشِ چشمِ دگر است

گرمیِ بادہ ندانم چہ کند آخرِ کار

جام چون لالہ لب بادہ چو گلبرگِ تر است

بسبب سانحہ خدایا[1] کہ دبستان سوزد

دخترِ رز[2] بچمن منتظرِ آن پسر است

خار خارے بدلِ لشکرِ گل پیدا کرد

گل زخمے کہ ز شمشیرِ نگارم بسر است

یا رب اندر دلش انداز کہ آید بوداع

دیری از صبحِ وطن عازمِ شامِ سفر است

صبحِ ازل تبسمِ دندان نمائے کیست

شامِ ابد تسلسلِ زلفِ دوتائے کیست

[1] خدایا سببے کن کہ دبستان یعنی مکتب سوزد طفلان از قیدِ مکتب خلاص شدہ بسیرِ گلستان خواہند رفت

[2] دخترِ رز یعنی شراب در چمن انتظارِ آن طفل یعنی معشوق میکشد کہ آن معشوق در چمن رسیدہ شراب خواہد کشید

آئینہ دار روی کہ خورشیدِ عالم است
با این کمالِ ماہِ فلک نقشِ پای کیست

دنیا ز دونِ من کہ غبارے است ریختہ
نہ اطلسِ سپہر[۳] سراپردہ ہای کیست

مینای سرو بہر کہ[۳] سرشار در چمن
برکف پیالہ لالۂ صحرا برائے کیست

دیری خزانِ این زر از کہ وام کرد
باغ و بہار سبز ز عینِ عطائے کیست

بجامِ یار ز خونم شرابِ گلرنگ است
ز بس نشاط چو گل جامہ در برم تنگ است

بآبِ آئینہ عکسِ رخِ تو آتش زد
بحیرتم کہ نمیدانم اینچہ نیرنگ است

چسان بگوشِ دلم پند پیر میسازد
کہ دلنشینِ من آوازِ دلکشِ چنگ است

فلک بترکِ[۳] ستم گفت و مہرباں گردید

ہنوز ماہِ من آمادہ بر سرِ جنگ است

رساں بخانۂ من آفتابِ من یارب
کہ ماہ و مشتری امشب ببرجِ خرچنگ است

پئے شکستِ دلِ من مکوش ظالم سخت
مرا ز بیجگری شیشہ در نظر سنگ است

غبار گشتم[۱] و آئینہ ہا صفا کردم
ہنوز بر دلم از کلفتِ جہاں زنگ است

چرا بطرفِ چمن مست خفتہ[۶] دیری
پیالہ نوش پیاپے کہ دورِ گل تنگ است

خیالِ عالیم از اوجِ اخترِ دگر است
بآبِ آئینہ ام موجِ جوہرِ دگر است

بزخمِ تیغ چہ لذت کہ ناگوار آبے است

---

۱ غبار یعنی خاکستر شدم آئینہ ہا را بکارِ صفائی آمدم مراد شعر این است کہ بدرجۂ انم در نیستی رسیدم اما ہنوز در دل کدورتِ دنیا دارم کہ بقولِ اہلِ نشاستر تا دل از خیالاتِ دنیا کہ گوناگون است صاف و پاک نہ شود نجات از کدورت ہائی دنیا صورت پذیر نیست ؎

دلِ دو نیم مرا ذوقِ خنجرِ دگر است
سحر ز حلقۂ درہا صدا بگوش آمد
کہ فتحبابِ تو درماندہ از درِ دگر است
بمجلسے[1] کہ مَی از جامِ آفتاب بوَد
نگاہِ من ہمہ بر دورِ ساغرِ دگر است
فلک بعینکِ خورشید و ماہ جُست نیافت
کہ نامِ بندہ بسر فردِ دفترِ دگر است
ظہورِ بادہ دریں بزم آفتابی کرد
کلامِ وہبیِ سرمست مظہرِ دگر است
حیرتے در دلم از آئینہ سیمائے ہست
نہ ہوائے گل و نے ذوقِ تماشائے ہست
کیست تا جاں برد اے شوخ ز تُرکِ چشمت
کہ ز مژگاں بکفش ناوکِ گیرائے ہست

۱؎ درچناں مجلس عالی کہ شراب انجا از جامِ آفتاب خواہد بود من شراب کشی نخواہم کرد کہ خیالِ من بہ ساغرِ دگر است چراکہ آں ساغر از گردۂ جامِ آفتاب بہتر و ما فوق است ؛

میشود[1] از بطِ مَی خونِ کبوتر جاری
در خراباتِ مغاں طرفہ تماشائے ہست
نامہ بر برگِ گل از شوق رقم کردم من
ہر کجا طرفِ چمن بلبلِ شیدائے ہست
دوش ایں نکتہ بگوشم ز لبِ جام رسید
شیشہ امروز مپرداز کہ فردائے ہست
تا کے از گرمیِ بازارِ جنونم پُرسی
چہ کنم در دلم از عشقِ تو سودائے ہست
سیرتِ نیک برایت ز خدا میطلبم
اے ترا نامِ خدا صورتِ زیبائے ہست
در چمن یار مگر جلوۂ مستانہ کند
کہ گل و لالہ بکف ساغرِ صہبائے ہست

۱؎ بطِ مَی بمعنی صراحی شراب یعنی از صراحی شرابِ خونِ کبوتر (کنایہ از شراب) جاری مے شود

دیرّی این مصرعِ برجستہ ندانم از کیست

وصل ہرچند محال است تمنائے ہست

عشقش نہ ہمیں دل و جگر سوخت

سرتا پا پائے تا بسر[3] سوخت

عشقش بہمہ جہاں خبر کرد

یعنے کہ تمام خشک و تر سوخت

در دانہ عشق شعلہ خیز است

ہر پائے کہ رفت تا کمر سوخت

یارب چہ کنم کہ شعلہ خوئے

صد پارہ دلم بیک نظر سوخت

ہرچند غمِ جہاں ندارم

جاں در برم از غمِ دگر سوخت

پروازِ من از قفس محال است

کز آتشِ عشق بال و پر سوخت

از سوزِ درون خبر نوشتم

بال و پرِ مرغِ نامہ بر سوخت

از دودِ دلم[1] خبر چہ پرسی

نادیدہ درونم از خبر سوخت

بر سینۂ دیرّی از غمِ عشق

داغے است کہ لالہ را جگر سوخت

دل داغِ غمم کہ دود انگیز است

آرزو مندِ آتشِ تیز است

در خیالاتِ آتشم سر خوش

شیشہ سرشار و جام لبریز است

شعلہ آتشم بہ بزمِ طرب

موجِ صہبائے عشرت انگیز است

---

[1] اے دوست از دودِ دلِ من چہ میپرسی کہ چرا این دودِ آہ بیگاہ [illegible] روئی یار بدیدۂ خود ندیدم خبرِ حسنِ یار شنیدم عشق شعلہ انگیز شدہ دلِ مرا سوختہ است باعثِ دودِ آہِ من است استاد دریں بارہ گفتہ است۔ فرد:- نہ تنہا عشق از دیدار خیزد۔ بسا کیں دولت از گفتار خیزد ۔

در رهِ عشق بهمہ گرم رواں
شعلۂ گلگوں و دود شبدیز است

بسکہ زد تازیانہ بر دلِ عشق،
از رهِ دیده خوں جلو ریز است

گل بسر زن بکف پیالہ بگیر
نوبہار است و سبزه نوخیز است

بادِ خاکسترم بگلشن بُرد
ارغواں زار را [٣] سمن ریز است

دلِ آتش پرستِ دیری را
دود سنبل گل آتشِ تیز است

گل ز زر جائے بسر کرد و دماغش عالیست
لالہ داغست کہ از زرِ کفِ دستش خالیست

بطِ [١] مے حوصلۂ بحر ندارد چہ کنم

---

[١] معنی شعر اینست کہ صراحی شراب حوصلۂ دریا یعنی فراخی بسیار بابت گنجایش شراب ندارد و چہ چاره سازم کہ دریں مجلس معشوق من بفراغت نشستہ است بسیار شراب کشی خواهد کرد بعدم گنجایش صراحی شراب کمتر موجود است ؛

کہ دریں بزم بتِ من بفراغ البالیست

با غمِ عشق از انم ز ازل پیوند است
کہ مرادِ دلِ من تا بابد خوشحالیست

نقشِ پاپش نفروشم بہ نگینِ جمشید
آنکہ بر مملکتِ جان و دلِ من والیست

نے ہمیں دامنش از خونِ من امشب تر شد
شیوۂ شوخِ من از روزِ ازل قتالیست

ہمہ تن داغِ پلنگ از دلِ بیباکِ منست
وحشتم در نظرِ خلق ز شیرِ قالیست

در چمن دوش چہ خوش بلبلِ شیدا میگفت
دیری احوالِ تو خوش باد کہ شہرت عالیست

چہ رنگ آں تازه گل در گلستاں ریخت
کہ بلبل بال و پر در آشیاں ریخت

زخونِ بلبلاں مستِ طرب شد

بجامِ گل شرابِ ارغواں ریخت

ازیں بیداد میترسم که چشمش

بہ تیغِ ناز خونِ عاشقاں ریخت

مگر آں سنگدل سیرِ فلک کرد

که سنگے بر سرم از آسماں ریخت

عجب ماہے گذشت از گوشۂ بام

که طشت از بامِ شاہانِ جہاں ریخت

بچشمِ کم مبیں خاکسترم را

نگارِ شعلہ خو در سُرمہ داں ریخت

ز آہِ صبح تیر انداز دیریست

فلک را یک سحر از کف کماں ریخت

ز بحرِ عشق حذر کن که شعلہ انگیز است

بجائے آب دریں ورطہ آتش تیز است

ہمیں نہ بر سرِ فرہاد زخمِ کاری زد

ہلاکِ خنجرِ بیدادِ عشق پرویز است

غمم ز سیاہیٔ لشکر نداشتم امّا

سیاہ جردہ بچشمِ سیاہ خونریز است

شرابِ کہنہ بجامم مریز اے ساقی

چہ شد که لالہ بکف جام و سبزہ نوخیز است

ز آبگینۂ درویشیم زلالے دہ

مریز آبِ حیاتم که دُردی آمیز است

رواں ز چشمِ ترم خوں برفت حیرانم

که در رکابِ که گلگونِ من جلو ریز است

بدورِ لالہ و گل از شراب توبہ مکن

کجا بہار کجا روزگارِ پرہیز است

دریں بہار بترکِ چمن مگو دیری

که جامِ لالہ ز صہبائے عشق لبریز است

کنون که طرفِ گلستان وزان شمال و صباست

چمن شگفته و خندان از آن شمال و صباست

مگر ز خندهٔ گل برد مرغِ زیرک پے

که پیکِ نامه رسانِ خزان شمال و صباست

بنوبهارِ جهان نیست از وفا بوئے

عبث بکنجِ دماغم خزان شمال و صباست

جمالِ دخترِ رز بے نقاب خواهد شد

که جبهه سائے بپائے رزان شمال و صباست

اگرچه مرهمِ کافورِ پنبهٔ صبح است

بزخمِ سینهٔ داغم گران شمال و صباست

خیالِ سیرِ چمن نیست در دلِ یارم

خیالِ خامِ بگلشن پران شمال و صباست

بکنجِ خانه چرا باده می‌کشی ذیری

کنونکه طرفِ گلستان وزان شمال و صباست

فروغِ روئیکه در باغ مشعل افروز است

که شبنمِ گلِ این باغ مشعلِ روز است

کشید از رگِ گل دودِ شعله رشتهٔ شمع

زبسکه آتشِ رشکِ رخش چمن سوز است

نسیمِ صبحِ بهارم بگوشِ دل آورد

شرابِ کهنه بخور نوبهار و نوروز است

مگر[1] دوچار شود یارِ من بمن فردا

که مشتری است بخرچنگ و ماه در جوزاست

شرابِ ناب حریفان اگر زدند چه شد

بس است دُردئی جامم که عشرت اندوز است

کجا حصیر که بر آتشم بفرشِ حریر

نمد کجاست که جان سوز زرختِ زردوز است

کلامِ ذیری اگر شوخ تر بود چه عجب

پری بطوطیٔ طبعش تکلم آموز است

---

[1] قمر سریع السیر است در برجِ جوزاست تا فردا در برجِ سرطان خواهد رسید با مشتری قرانِ السعدین خواهد کرد من هم تمنائی وصالِ یار دارم ؛

فلک ز شعلهٔ آهم بریزه چون بید است
شرار آتش داغم چراغ خورشید است

بهار زندگی کس بباد رفت چه شد
خزان پرست گل شاخسار امید است

به جستجوی علم گشت عمر صرف یار طلب
چه مطلب است ز عمر و چه کار با نبید است

چه شد که خاتم جم رفته است از دستم
ز جام بادهٔ عشقم دماغ جمشید است

دمید صبح چرا مست خفته دیری
که آفتاب بکف جام عیش جاوید است

منم که خاک در دیر دلپذیر من است
صفا ز خدمت پیر مغان ضمیر من است

اگر ز ره نبرد دیو نفس اماره
نگین خاتم جم نقش پای پیر من است

ز آفتاب پرستی دل و دماغم هست
چو آفتاب منور دل منیر من است

چرا نه هر سر مویم چو ذره رقص کند
که آفتاب جهانگیر دستگیر من است

همین نه غنچه درین باغ بسته است دهان
خموش مرغ چمن نیز از صفیر من است

چه جای شعر نظیر و نظیری است اینجا
خجل ظهیر ز اشعار بی‌نظیر من است

ز فکر انجم و افلاک ایمنم دیری
که آستانهٔ دیر مغان ظهیر من است

رشتهٔ جانم گره با موی پیچان تو بست
غنچهٔ دل عهد یکرنگی به پیکان تو بست

از دل[۱] سنگین خوبان توده‌ها موجود ماند

---

۱ ای یار، بنگر که باغبان حق باغبان تقدیر تعمیر دیوار باغ تو از سنگهای دلهای معشوقان کرد آن روز ابد هم تعمیر از همان سنگ توده‌ها باقی مانده موجود ماندند که در دنیا معشوقان سنگدل مانده‌اند ؛

باغباں روزیکہ دیوار گلستان تو بست

دامکن بند قبا امشب بہ بزم بوالہوس

دست من روز ازل پیمان بدامان تو بست

میکشی[1] از جوئبار چشم من دامان عبث

آتش گل راہ شمشاد خرامان تو بست

تا بگوش دل نہ شد فریاد جان من بلند

پر مگر از سرمۂ ظالم تیر مژگان تو بست

بخیہ ام[2] بر روئے کار از شوخ چشمیہا فتاد

سوزن مژگان من چاک گریبان تو بست

فکرہا در پیش گاہت کردہ نقاش ازل

صورتے از رنگ معنی ہا بایوان تو بست

---

[1] خلاصہ این شعر این است کہ اے معشوق از چشم من بیہودہ میگذری آتش گل راہ شما بستہ کردہ است در گلزار نخواہی رسید در دیدۂ من قرار گیر۔

[2] بخیہ بر روے کار افتادن کنایہ از رسوا شدن است خلاصہ معنی اینکہ من از روے شوق چشم ہائے خود رسوا شدم نگاہ ہمہ تیز بر بدن معشوق کردم معشوق گریبان بستہ کرد۔

زیر لب دیری حدیث عشق میگوئی دگر

سرمۂ چشم کہ لب ہائے غزلخوان تو بست

چہ کنند ہجر شب وصل فراموشم نیست

گردش چشم تو یاد است دگر ہوشم نیست

مہر جانی و ہوائے تو بہار عمرم

وہ چہ بے کہ بجز نام تو در گوشم نیست

اے خوش دوشے کہ معشوقہ در آغوشم بود

حیف امشب کہ بجز دست در آغوشم نیست

عاشقان تلخی دشنام تمنا دارند

عاشقم بوسہ تمنا ز لب نوشم نیست

دامنش[1] پنجۂ شمشاد عبث میگیرد

کہ خرامان بچمن سرو قبا پوشم نیست

گر زند زخم زبان[2] خار چہ پروا است مگر

---

[1] دامان من بہ پنجۂ شمشاد [illegible] میگیرد کہ یار دلربا خرامان نیست در چمن چہ کار دو [illegible] [2] [illegible] رقیب

جگر سرزنش غنچهٔ[1] خاموشم نیست

میدهم داد طرب بے قدح مے دیری

که فراموش ز دل لعل قدح نوشم نیست

اینچه زلف است اینچه رخساره است

اینچه گنج اینچه این چنین مار است

اینچه حسن است و اینچه نو خطِ سبز

چیست این سبزه اینچه گلزاره است

اینچه چشم است و اینچه نوشِ دهان

اینچه داروست اینچه بیماره است

اینچه سروِ روان نگارین پاست

اینچه رنگ است اینچه رفتار است

بوسه را جان بهاست اے دیری

اینچه سود است اینچه بازار است

---

۱ یعنی لب معشوق

آنکه از مستی[1] بجامِ لاله داغ انداختست

خار در پیراهنِ گلهائے باغ انداختست

کس ندیداست و نداند کس که آن دلبر کجاست

باکه صهبائے طرب را در ایاغ انداختست

گرچه عریانم ز احسانِ جنون شرمنده ام

در برم پیراهنِ عیش و فراغ انداختست

حسنِ عالم سوز او ایکاش میدیدم بخواب

این خیالم شعله در کنجِ دماغ انداختست

آنکه از فیروزبختی بوسه زد بر لعلِ یار

از نظر[2] یاقوت و لعلِ شب چراغ انداختست

آن گل بے خار[3] خوش کرد است آغوشِ دلم

خارِ حسرت در کنارِ باغ و راغ انداختست

---

۱ خلاصهٔ معنی این است که معشوقِ ازل از مستی شراب در جام لاله عوضِ شراب داغ انداختست و خار در پیراهنِ گلها انداخته [illegible] پرده

۲ از نظر انداختن کنایه از ناپسند و مردود ساختن است ۔

۳ گل بے خار یعنی معشوق آغوش دلم را پسند کرده است در آغوشِ دلِ من نشسته است باغ و راغ یعنی دنیا را در حسرت انداخته است که ناپسند کرده است ۔

تا دماغش خوش کند چوں بوئے گل دودِ چراغ
دیریؔ امشب روغنِ گل در چراغ انداختست

***

در دبستانم ز صہبا لب تر است
بہرِ من سر مشقِ خطِ ساغر است
بر سرم تا سایہ افگندست عشق
بالشم بالِ ہما زیرِ سر است
وصفِ نوشِ لعلِ نوشینش مپرس
زہرِ چشمش نوشتر از شکر است
تلخیِ بادامِ چشمِ آں پری
در مذاقِ دل زجاں شیریں تر است
چشمِ من ہیچے نمے بیند بخواب
تیرِ من مانندِ مژگاں بے پر است
از گل و شبنم دلم تسکیں نیافت[1]

[1] معنی ایں کہ از سیر و تماشائے گلستان کہ در آنجا گل و شبنم است خاطرِ من تسلی نیافت کہ بیقراری از اشتیاقِ گلبرگ تر کنایہ از لبِ معشوق است دل سیر و تماشائے باغ نمے خواہد دیدارِ معشوق مے خواہد ؁

بیقرار از شوقِ گلبرگِ تر است
نے ہمیں آب از دمِ شمشیرہا است
سبزۂ صحرائے عشقم خنجر است
عاشقاں سرمست از دورِ شراب
در سرِ دیریؔ خیالِ دیگر است

***

با غمِ عشق خاطرم شاد است
عشق نوشِ دولتِ خداداد است
عشق تعلیم کرد جاں بازی
اینچہ تعلیم اینچہ استاد است
بسمل از زخمِ کاریِ عشقم
عشق تیغ است و عشق جلّاد است
ساغرِ مے گل است و مینا سرو
چمن امروز عشرت آباد است
بلبل از دردِ عشق مے نالد

غنچه هم زیرِ لب بفریاد است

مُرغ بر بامِ قصر ناله کشید[1]
گفت شیریں که جانِ فرہاد است

از نهادم چو شمع دود انگیخت
شعله خوبسکه آں پریزاد است

دستِ ساقی که مے بجامم ریخت
از من آں دست را مریزاد است[2]

مے گزم لب ز رعشه هم چو مِی
جامِ لبریزم از کف افتاد است

دیدہ ہی از مے مکن دے پرہیز
ایں سخن پند نیست ارشاد است

خانهٔ عشق از من آباد است
خاطرِ عاشقاں ز من شاد است

---

[1] قصهٔ شیریں مشهور است که برای رہائش او خسرو قصر تیار کردہ بود دریں شعر ہمیں معنی است که مرغ بر بامِ قصر آمدہ ناله و فریاد کرد شیریں گفت که مرغ نخواہد بود جانِ فرہاد که عاشقِ پاک است خواہد بود۔ [2] یعنی شاباش

دوش رفتم بگلشنے که درو
سبزه نو خیز و غنچه نوزاد است

نالهٔ بلبلم بگوش آمد
گفتمش اینچه شور و فریاد است

گفت بے دید نیست نالهٔ من
روئے گل آفت است و بیداد است

خاطرم بُردہ از نظر افگند[1]
یار در فکرِ جانم افتاد است

عشق ورزیدن است مشکل ها
سخت کارے است کارِ فرہاد است

ابجدِ عشق خواندہ ام بازل
ورنه مکتب کجا که استاد است

دلم از التفاتِ یار شگفت
ورنه ایں غنچه باز نکشاد است

---

[1] یعنی ایں که معشوق دلِ من بردہ ناپسند کردہ است خیالِ ہلاک جانِ من دارد ایں سبب دل ناپسند ساخت

سببِ شعر گفتنم دیری

بہیبتِ ابروے آن پریزاد است

فارغم از سیم و زر و سیم و زرم دیدارِ دوست
امِ زلفم قانعم از گنج بر رخسارِ دوست

لالہ بر تیر پاے[1] بر آتش بسیرِ باغ بود
داغہا دارم بدل از گرمیِ رفتارِ دوست

از حریفان در کفِ کس نیست جامِ آفتاب
مے کہ می‌نوشد بزیرِ سایۂ دیوارِ دوست

مطلعِ خورشید دوکانے کہ بے آرایش است
ذرّہ گفتم ہنوز از زینتِ بازارِ دوست

نقشِ پایم را تصدق می‌شود جانِ بہار
تا گلے بر سر زدم از گلشنِ بیخارِ دوست

---

[1] پاے بر آتش بودن اشارہ از اضطراب و تعجیل است معنی این است کہ معشوقِ من در سیرِ باغ اضطراب و تعجیل رفتن داشت مرا بر دل از اضطراب و جلدیِ آن معشوق داغہا است یعنی کہ از رفتنِ یار مکدر و ناخوش ہستم ؛

اے صبا باور خدا را کن کہ بارِ خاطر است
تو بہارِ زندگی بے نرگسِ بیمارِ دوست

دیری از خونِ جگر گل پروری کن باغبان
یک گلے آخر رسد بر گوشۂ دستارِ دوست

شب کہ در بزمِ سخن زان قد موزون دل مے رفت
تا سحر دودِ دلِ شمع بگردِ دل مے رفت

امشبم نوبتِ لختِ جگر و قاشِ دل است
دیشبم تا سحر از دیدۂ تر خون مے رفت

کرد[1] فریاد چو زنجیرِ سحر دودِ چراغ
شب کہ افسانہ ز سوزِ دلِ مجنون مے رفت

شب کہ با حسنِ خداداد بتے جلوہ نمود
تا سحر گہ صفتِ صانعِ بیچون مے رفت

---

[1] سوزِ دلِ مجنون فاعل و دودِ چراغ مفعول است خلاصۂ معنی این کہ آن قدر سوزِ دلِ مجنون سرایت کرد کہ دودِ چراغ مانندِ زنجیرِ صداے فریاد کرد ؛

تا سحر لاله نیفروخت چراغِ خود را
ماهِ من شب بچمن بازُخِ گلگوں مے رفت
تا سحر شمع نمے سوخت پسِ پرده ته
بسکه تکرارِ شب از چشمِ پُرافسوں مے رفت
تا سحر شهر خطرے داشت ز طغیانِ دیری
شب که از چشمِ ترم اشک چو جیحوں مے رفت

در وصفِ ابروے تو قلم سر شکسته است
آرے بایں کمان ز ازل زه[1] که بسته است
ترسم که بال و پر شکند تیرِ چرخ را
تیرے[2] که از کمانِ تو اے شوخ جسته است
ترسم[3] غبارِ خاطرِ دریا دلاں شود

---

۱ زه دو معنی دارد یکے وصف دوم زهٔ کمان بدیں وجه مقابلِ وصفِ ابرو زهٔ کمان در شعر درج شده است
۳ ترسم که گردِ یتیمی گوهرِ یکتا خاطرِ صاحب دلاں را رنجه کند که صاحب دلاں کدورتِ کسے نمے خواهند گوهرِ یکتا را گردِ یتیمی
صفت است مگر دریا دلاں یعنی صاحب دلاں را باعثِ حرف گرد که کدورت آور است ناپسند خواهند خاطرِ ایشاں مکدر ...

گردِ یتیمی که بگوهر نشسته است
صحرا[1] خوش است با گل و گلشن مرا چه کار
آں بلبلم که از قفسِ تنگ رسته است
گل سخت عندلیب به دنبالِ او نه رفت
بال و پرش مگر ز غمِ دوری شکسته است
از چار موجِ اشک نمودم دیدهٔ سفید
چوں عکسِ ماه در دلِ ویراں نشسته است
مے خور که مے دواست غمِ روزگار را
اے آنکه خاطرت ز غمِ دهر خسته است
دیری بدیں چمن بفراغت مرو بخواب
مے نوش بیدرنگ که گل بار بسته است

---

۱ دریں شعر اشارت از علم الهیات است که بزبانِ سنسکرت آنرا دفتر پر است صحرا یعنی وسعت
آباد لم یزل بعد نجاتِ دنیا یعنی بعد وصل شدن بجلوهٔ بے انتهائی ذاتِ اقدس است گل و گلشن اشاره به
دنیا و اهلِ دنیا است خلاصهٔ معنی ایں که من آں بلبل هستم که از قفسِ تنگ یعنی قفسِ بدن رها گردیدم
صحرا که تعریفِ آں در صدر نوشته شد پسند دارم با دنیا و اهلِ دنیا چه کار دارم ۔

عاشقاں را ز دمِ تیغِ تو جاں در بدن است
آبِ پیکانِ تو چوں روحِ رواں در بدناں است

شاہدِ حالِ من ایں دیدۂ خوں بار بس است
زخمہا از دمِ تیغِ تو نہاں در بدن است

آب خوردہ است دمے از دمِ شمشیرِ کسے
سبز تا حشر ازاں سبزۂ جاں در بدن است

کہکشاں سوزد اگر دودِ دلِ من چہ عجب
کہ شرارے عجب از عشقِ بتاں در بدن است

قاتل انکارِ تو از کشتنِ من بو العجبی است
زخمِ پیکاں بدل و زخمِ سناں در بدن است

بر زمیں نیست نشانِ قدمِ تیر انداز
تیرش از سینہ گذر کرد نشاں در بدن است

دیریؔ از دستِ سرِ زلفِ دلارام مدہ
تا ترا جاں بہ تن و تاب و تواں در بدن است

ـه تیر انداز بر ہوا رفتار دارد بر زمیں پا کم گذارد نشانِ قدمِ او بر زمیں چہاں نہ شود تیرِ او از سینہ گذر کرد نشانِ آں بہ پہلو دواں است

ناخوش دلم از شرابِ ناب است
دُردی کشِ جامِ آفتاب است

از آتشِ عشق آختایم
داغ است دل و جگر کباب است

بے چشمۂ آفتاب شب ہا
چوں چشمہ دو چشمِ من پر آب است

گردوں کہ کشد ز حکمِ خورشید
شاہنشہِ مالک الرقاب است

بر درگہِ مہر باش حاضر
ہر صبح کہ وقتِ فستجاب است

ایں بیت بگوشِ ہوش بشنو
از منتخبات انتخاب است

از جامِ جہاں نمائے جمشید
خورشید پرست کامیاب است

از دولتِ پائیدارِ خورشید

خاکِ قدمِ بوتراب[1] است
یارب که طرب کند به دنیا
مینائے[2] سپهرِ بے شراب است
ننگِ چمن و بهارِ عمرم
الے والے که پاے در رکاب است
رحیمی نه خیالِ عمر بگذر
خوابے است که جلوه گرِ خواب است

بهارِ رنگِ خوش بسکه در خیالِ من است
بهر طرف که نظر میکنم گل و چمن است
بجنت است مقامم که طائرِ قدسم

---

[1] بوتراب شخصے از دنیا گذشته است که مخالفِ آتش پرستان و خورشید پرستان بوده است۔

[2] مینا باعتبارِ سبزی با سپهر نسبت داده اند۔ مینائے سپهرِ بے شراب بودن یعنی گردشِ فلکِ بے عشرت بودن است۔

نه بلبلم که مرا گوشهٔ چمن وطن است
کلاه شکن و بشکن خمار از مئے ناب
بهار توبه شکن زلفِ یارِ پرشکن است
ازین خیالِ رخِ عاشقان طلائی شد
اگر زر پرست بسے آن نگارِ سیم تن است
درین چمن ز خطِ سبزِ نو بهار آورد
سمنبرے که مقامش بسایهٔ سمن است
نسیم بوئے قبائے که در چمن آورد
که جامه بر تنِ گلها قبا شد و کفن است
بکار و بارِ جهانم چه کار در دنیاست
که خود پرستم و شغلم بکارِ خویشتن است
نثارِ خاکِ کفِ پاے شهریار کنم
بجاے اشک ز چشمم روان دُرِ عدن است
ز نامِ نامیِ پرتاب سنگهه مے نازم
که شهریارِ زمان است و خسروِ من است

بروزگارِ فراغت بگاهِ کینه کشی
به بزمِ عیش صف آرا و رزم صف شکن است
شمائمِ قلمش بسکه نافه ریزی کرد
سوادِ کشورِ کشمیر دامنِ ختن است
دقیقه دان و سخن سنج شهریارے هست
عروجِ پایهٔ اشعارِ من ز این سخن است
چراغ مهرِ خود کو بس میفروزم دیری
که گنج بخش بلا رنج پادشاهِ من است

خیالِ خام در سر ما ز جاں است
بهاے نیم نازش یک جهاں است
غلط گفتم که مے ارزد جهانے
بهائش صد جهاں هم رایگاں است
خیالِ شکوهٔ یار است در سر
مگر پاے محبت درمیاں است
ز اقبالِ گل و تاراجِ گلچین

چو بلبل از برم صد داستاں است
ز عشقم آتشے افتاد در جاں
که مغزم شمع و مشعل استخواں است
ز تیرِ آسمانم ایمن اے دوست
حصارم درگهِ پیرِ مغاں است
سخن سنجانِ دهر امروز جمع اند
بیا دیری که روزِ امتحاں است

---*---

یک فقرهٔ عشق صد کتاب است
یک حرف رساله را جواب است
از آتشِ شعله خیزِ عشقم
یک شعله جوابِ آفتاب است
صد پاره دلم ز شوقِ آں ماه
مانندِ کتاں ز ماهتاب است
از پرده کشید عاشقاں را
رویش که هنوز در نقاب است

از حالِ دلم خبر چه پرسی
چون نیست حزیں چرا خراب است
از آتشِ عشق ماه زدیاں
این خانه تمام آفتاب است
پیمانهٔ[۱] عمر گشت لبریز
پیمانه ہنوز بے شراب است
ہر چند بسر رسید عمرم
در سر ہوسِ شرابِ ناب است
پیرانه سرم زمے کشیہا
بد مستیِ موسمِ شباب است
بشتاب بدیدنِ گلستاں
رنگِ گل و لاله را شتاب است۔

---

۱ پیمانهٔ عمر لبریز شدن اشارت از بسر رسیدنِ عمر است که عمر بسر رسیدن گرفت۔ ہنوز پیمانه خالی است معنی این که طمع و حرصِ دنیا باقی است معنیِ دوم این که ہنوز تمنائے شراب است ؛

بشکن قفسم[۱] خدائے را زود
آمد گل و پائے در رکاب است
بشکن قلم و بسوز دفتر
در ہستیِ غمِ عشق بیحساب است

حسبِ حالِ دل اگر خواہم نوشت
نامه بر لختِ جگر خواہم نوشت
آں پری غافل ز سیمائے من است
نامهٔ شوقش بزر خواہم نوشت
خامه از مژگانِ مورم لازم است
وصفِ آں نازک کمر خواہم نوشت
لاله مے جوشد ز چشمِ دوستاں

---

۱ قفسِ من خدا را یعنی برائے خدا جلدی شکسته کن که من آزاد شده برائے دیدنِ گلہا در گلزار خواہم رفت چرا که گل در باغ آمده است و جلدی رفتن دارد ثبات ندارد ؛

گر ز داغِ دل خبر خواہم نوشت

خاطرِ دریا دلاں رنجد اگر

با جگر اے چشمِ تر خواہم نوشت

زخمِ تیغش گفتم آبِ زندگی است

زہرِ چشمش را شکر خواہم نوشت

گفتم اے دیریؔ جوابِ او کہ گفت

حرفِ شوقت مختصر خواہم نوشت

تا غزالِ[۱] تو شیر گیر شد است

دلِ بدامِ بلا اسیر شدہ است

از رخ و بینیِ تو حیرانم

ماہی از ماہ اوج گیر شدہ است

بے سببِ چشمِ من سفید نہ شد

---

۱ غزالاں کنایہ چشمِ شوخ است ۲ خار در پیرہن بودن یعنی مضطرب حال بودن است یعنی من بدیں وجہ مضطربم کہ بوئے گل بر تنِ نازکِ آں معشوق حریر یعنی پارچۂ پشمناک شدہ است تنِ او را از بس نزاکت کرمت پیدا شدہ است

ہوسِ طفلِ اشک شیر شدہ است

چرخ از اختراں زرہ پوش است

یا رب آہِ دلِ کہ تیر شدہ است

غنچہ دیدم عصا گرفتہ ز شاخ

طفلِ یا رب چگونہ پیر شدہ است

دلِ سختش ہنوز نرم نہ شد

سنگ از گریہ ام خمیر شدہ است

خار در پیرہن[۲] ازیں رنگم

بوئے گل بر تنش حریر شدہ است

دیریؔ از درسِ خانۂ عشقم

مصرعۂ زلف دلپذیر شدہ است

رازِ حسن و عشق با اغیار گفتن مشکل است

یارِ من اندک مگو بسیار گفتن مشکل است

زلفِ مشکینش چو سیپارے بر و جا کردہ است

چشمِ جادوے ترا بیمار گفتن مشکل است[1]

لاله در طرفِ چمن با جام پیدا شد اگر

ترکِ مینائے مے گلنار گفتن مشکل است

با لبِ خاموش گل در خوں چو بسمل میطپید

در چمن دردِ دلِ افگار گفتن مشکل است[2]

از زبانِ شانه در گوشِ دلم آورد باد

شمّهٔ از زلفِ عنبر بار گفتن مشکل است

از پریشاں گوئیِ زلفِ بتاں عیبم مکن

نکتهٔ پیچیدهٔ زنّار گفتن مشکل است

بلبلانِ ایں چمن را گرچه فرساید زباں

نکتهٔ پیچیدهٔ زنّار گفتن مشکل است

بلبلانِ ایں چمن را گرچه فرساید زباں

داستانِ آں گلِ بیخار گفتن مشکل است

نقش بر سنگ است دیریؔ ایں دو حرف از کوہکن

ترکِ جاں سهل است ترکِ یار گفتن مشکل است

واعظ[1] بمنع باده ندانم چه کار داشت

دستارِ خود ز پنبهٔ صبحِ بهار داشت

از دُور باش پنجهٔ مژگانِ اجل رمید

آهوئے شیر گیر که قصدِ شکار داشت

شد عاقبت[2] ز عارضِ نیکوئے او عیاں

---

[1] چشمِ معشوق را شعرا بیمار مینویسند خلاصهٔ معنی ایں که بر چشمِ معشوق زلف چوں سیه مار نشسته است چشم بیمارِ طور خواهم گفت ؛

[2] خلاصهٔ معنی ایں شعر است که دریں گلستاں قصهٔ دردِ دلِ مجروح گفتن دشوار است چراکه گل با وجود لبِ خاموش در خوں طپیده است مدعا که اسرارِ عشق پوشیدنیست گل واطرهٔ دردِ دل ظاهر میکند

[1] واعظ منعِ باده کشی چگونه میکرد که دستارش از پنبهٔ صبحِ بهار بُود یعنی خود مستِ گلگشتِ بهار و باده کشی بُود ؛

[2] معنی ایں که آں معشوق در خاطرِ خود از عاشق ملال داشت عاقبت کار از روئے او بموجبِ دمیدنِ خطِ آں غبارِ ملال ظاهر و آشکار شد ؛

آں سادہ روز مابدلِ خود غبار داشت

مے را ز آبِ لعلِ لبِ خویش رنگ بُود

پیمانہ را ز دیدۂ خود شرمسار داشت

در عالمِ قدیم[1] حوادث بخواب بُود

آں چشمِ شوخ گردشِ لیل و نہار داشت

مدہوشِ بادہ بُود تماشا نکرد ہیچ

مژگانِ من عبث ہمہ شب آبشار داشت

دیری[2] سحر جراحتِ دل خواست بہ کند

آں زلفِ مشکبار صبا بیقرار داشت

---

[1] در عالمِ قدیم کہ حادثہ ہائے عالم حادثہ یعنی تغیراتِ حالات ہنوز نہ بود۔ آں چشمِ معشوق بموجب شوخی دراں عالم بیحادثہ ہم گردشِ لیل و نہار یعنی تغیراتِ حوادث داشت

[2] دیری وقتِ صبح خواہشِ دوائے جراحتِ دل کرد اما علاج نتوانست کرد۔ کہ زلفِ مشکبار معشوق را بادِ صبا کشایند از روئے مشکباری زخم التیام نہ گرفت

عصمتش متاعِ سیرِ گلشن است

زانکہ از شبنم چمن تر دامن است

از چمن دامن کشاں رفت آں پری

بر تنِ ہر گل قبا پیراہن است

در دلم پوشیدہ داغِ عشق بُود[1]

لالہ را خونِ دلم برگردن است

سینہ ام گلگل شگفت از زخم ہا

منتِ تیغ کہ برجانِ من است

رستگاری[2] نیست در میدانِ عشق

مبتلا رستم بچاہِ بیژن است

---

[1] در دلِ من داغِ عشق ایں کہ لایقِ پوشیدن است پوشیدہ بود لالہ از داغِ خود رازِ پوشیدۂ عشق آشکار کرد۔ ازیں سبب دلم را خون کرد۔ خونِ دلِ من برگردنِ لالہ است

[2] بیژن نامِ پہلوانیست کہ بباعثِ عشق گرفتارِ چاہ شدہ بُود۔ رستم او را رہا کرد دریں بیت آں مراد نیست بلکہ ایں است کہ رستم ہم در چاہِ بیژن یعنی چاہِ عشق گرفتار است۔

خسروا[1] از سختیٔ خارا منناز
کوہکن را جانِ شیریں در تن است

در حصارِ صبرم مے لرزد دلم
زُلف طرآّرہ کہ یارب رہزن است

جامۂ صبرم برنگے چاک شد
بخیہ ام بر روئے کار از سوزن است

زہر در جامم بجائے بادہ ریخت
چشمِ مستش عاشقاں را دشمن است

گفتم اے دیری جوابِ اُو کہ گفت
نرگسش در جملہ فن ہا یک فن است

* * *

ز داغِ عشق کہ سوزاں گل و گلستانیست
کہ دُودِ آتشِ گلزار سُنبلستان است

[1] ایں شعر خطاب بخسرو است اے خسرو از سختیٔ سنگِ خارا ہائے کوہِ بیستوں نازش مکن۔ کہ چہ طور شگافتہ خواہند شد کوہ کن زندہ است بوقتِ خود ہمہ سنگ ہا را خواہد شگافت ؛

ز خار خار کہ گلہائے باغ مینالند
کہ گلستاں ہمہ امروز بلبلستانست

ز تیرِ غمزہ و زنجیرِ زُلف میترسم[1]
کہ حسنِ یار فرنگست و زابلستانست

ز نوشِ لعلِ شکر بار یار مے نازم
اگرچہ تلخیٔ دشنام حنظلستانست

دلم شگفتہ نہ شد دیری از نسیم بہار
کہ غنچہ بے گُلِ رویش گل و گُلستانست

* * *

یک سحر ساقی بجامم آبِ آتش رنگ ریخت
ساغرِ خورشید و مینائے فلک[1] را سنگ ریخت

آتشِ گل را بسحرِ غمزہ آخر آب کرد

[1] در فرنگستان قاعدۂ تعزیرات قید بسیار است و در زابلستان قاعدۂ تیر اندازی بسیار بودہ است۔ معنیٔ شعر ایں است کہ حسنِ یار را تیرِ غمزہ و زنجیرِ زلف حاضر است ازیں رو حسنِ یار را فرنگ و زابلستان دانستہ میترسم ؛

آب و رنگِ نوبہار آں گل باین نیرنگ ریخت

خندۂ دنداں نمائے یار در طرفِ چمن
غنچہ را دندانِ شبنم از دہانِ تنگ ریخت

آں ستمگر[۱] دوش از بزمِ طرب مخمور رفت
با خیالِ خونِ گرمم جامِ مے از چنگ ریخت

در حریمِ تنگبارش رفتنم آساں نہ بود
جذبہ شوقم کلاہِ نخوت سرہنگ ریخت

خانہ خوش کردن محال از منِ کہ ساقی در چمن
بادہ در جامِ گل و نرگس ببانگِ چنگ ریخت

در چمن دیری غزل خواندم بآوازِ بلند
بال و پر در آشیاں بلبل بیک آہنگ ریخت

۱ آں معشوقِ ستمگر از مجلس بغیر شراب کشی رفت کہ او را خونِ گرمِ من نوشیدن عوضِ شراب خواہش بود۔ ازاں سبب جامِ شراب گذاشتہ از مجلس رفت کہ خونِ خواری سازد ۔

ساقی بیار بادہ کہ نوروز و نو گل است
مطرب غزل سرائے کہ دم سازِ بلبل است

بلبل منال از غمِ دل داستاں مگوئے
مینا بگریہ بالبِ خندانِ نو گل است

سرخوش شدم ز جلوۂ مستانۂ بہار
گل جامِ بادہ سروِ چمن شیشۂ مُل است

پیوندِ[۱] جانِ من بہ غمِ روزگار نیست
ایں رشتہ را بطرۂ ساقی تسلسل است

یارب اسیرِ حلقۂ دامِ بلا مکن
مرغیکہ سایہ پرورِ شمشاد و سنبل است

از دردِ عندلیب ندارد خبر ہنوز
آں تازہ گل کہ مستِ شرابِ تجمل است

آں تازہ خط بصیدِ دلِ کیست در کمیں

۱ رشتۂ جانِ من با غمِ روزگار پیوندے ندارد بازلفِ ساقی پیوند دارد کہ زلفِ ساقی باعثِ شادی است ۔

دیرؔی دلیکہ داشت گرفتارِ کاکل است

بلبلم شاعری شعارِ من است
رنگِ معنی گل و بہارِ من است

عندلیبم غزل سرائے چمن
چمنم رنگِ روئے یارِ من است

گر تمنا کنی گلِ بے خار
بے تکلف رخِ نگارِ من است

از خدا گرچہ نیستم غافل
خود پرستی مدام کارِ من است

نیست[1] پروائے طعنۂ اغیار
یار پیوستہ در کنارِ من است

[1] ایں بیت ہم تابع بیتِ بالا است کہ در ذکرِ تصوف است. معنی ایں کہ اغیار مرا بحقارت می بینند بموجبِ تحقیر طعنہ زنی میکنند لیکن از اصلِ حالِ من نا مطلع اند۔ چرا کہ جمالِ جاناں در وجودِ من است مرا از طعنہ زنیِ ایشاں چہ پروا باشد ؛

پائمالم چرا کند غمِ دہر
دہر گردِ رہگذارِ من است

چہ غم از توسنِ فلک دارم
کہ عنانش باختیارِ من است

بروم ورشہ چرا روم دیرؔی
کہ دلِ خویش شہریارِ من است

بے تو نظارۂ بہار عبث
سیرِ گلزار و لالہ زار عبث

از نشاطِ[1] بہارِ کشمیرم
ہوسِ سیرِ شالمار عبث

[1] نشاط دو معنی دارد۔ یکے شادی دوم باغِ نشاط کہ در کشمیر است معنی شعر ایں کہ از روئے شادیِ بہارِ کشمیر ہوسِ سیرِ باغِ شالمارِ کشمیر سوائے یار ندارم ایں بیت تابعِ بیتِ مطلع ایں غزل است ؛

بادهٔ[1] خوردن بخوش هوائے نسیم

خواب در سایهٔ چنار عبث

در نشاطم[2] نسیم آورده است

که طرب بے رُخِ نگار عبث

به بهار و کنارِ آب قسم

که گلم ہست و در کنار عبث

گفت شبنم بآفتابِ سحر

بیتو بر فرشِ گل قرار عبث

گفت مطرب شب از نوائے حزیں

تکیه بر دورِ روزگار عبث

[1] نسیم دو معنی دارد۔ یکے هوائے خوش دوم باغِ نسیم کشمیر که در انجا چنار زار است
این شعر هم تابع مطلع است که بغیرِ یار در باغ نسیم شراب خوردن و خواب در سایهٔ
چنار کردن نے خواهم ؛

[2]. مراد در باغِ نشاط بادِ نسیم خبر آورده است که بغیرِ یار دریں باغ موقعِ شادی و
طرب نیست ؛

یار در خانه[1] یافتیم دیری

شکوه کردم ز هجرِ یار عبث

بے تو فرشِ گلم بباغ عبث

لاله بر سر بکف ایاغ عبث

خاطرت[2] مضطرب بفکرِ رقیب

بُردهٔ از دلم فراغ عبث

شبِ تار است مونسِ جانم

دُود انگیز شد چراغ عبث

آں گل اندام لاله بر سر زد

ایں دلِ من شده است داغ عبث

[1] در خانه یافتن کنایه از دلِ خود یافتن است ؛

[2]. اے یار خاطرِ شما برائے ملاقاتِ رقیب در اضطراب است از خاطرِ من فراغت بے
سبب برده اید که من برائے ملاقاتِ شما در اضطراب هستم تو با من نخواهید نشست که
خاطرِ شما مایلِ رقیب است ؛

نیست[۱] راہِ نجات از زُلفش
میطپد دلِ بے سُراغ عبث
بے ثبات[۲] است رنگِ لالہ و گُل
میکنم سیرِ باغ و راغ عبث
یک نگاہے[۳] ہزار جاں سوزد
دیری ایں جا دل و دماغ عبث

سوختم از گرمئ خوے بُتِ آتش مزاج
داغم از طبعِ جفا جُوئے بُتِ آتش مزاج

۱۔ صورتِ خلاصی دل از زُلفِ یار ندارد۔ کہ بسیار مسلسل است دل بدیں وجہ سعی میکند ؛

۲۔ ناپائدار است رنگ لالہ و گل یعنی موجوداتِ دنیا۔ سیرِ باغ و راغ یعنی دُنیا بے ہودہ مے کنم ؛

۳۔ یک نگاہے یعنی نگاہِ معشوق ہزار ہا جانِ عشاق مے سوزد۔ دل و دماغ تاب ندارد جائے تسلیم است ؛

خونِ گرمم میکشد از آبِ تیغِ تیز دُود[۱]
بسملم از شوقِ ابروے بُتِ آتش مزاج
شب کہ تا وقتِ سحر میسوختم از رشکِ شمع
از خدا میخواستم روئے بُتِ آتش مزاج
آسماں از سرد مہری عاقبت رسوا شود
بستہ ام دل را بگیسوئے بتِ آتش مزاج
گرچہ خوبانِ فرنگ از چشم افگندم چو آب
میبرد دل حالِ ہندوے بُتِ آتش مزاج
کاش[۲] خاکستر شود از آہِ گرمم محتسب
بادہ در سر میروم سوئے بُتِ آتش مزاج
دیری آخر دُود در کُنجِ دماغم خانہ کرد

۱۔ معنیٔ ایں شعر دقیق است کہ من از شوقِ ابروئے معشوقِ آتش مزاج بسمل شدہ ہستم حدتِ آتش مزاجِ او آں قدر است کہ گرمئ آں در خونِ من سرایت بسیار کردہ است بدیں وجہ خونِ گرمِ من از آبِ تیغ دُود میکشد یعنی شمشیر را آتش میزند ؛

۲۔ تمنا میکنم کہ محتسب خاکستر یعنی معدوم شود تا بفراغت بادہ کشیدہ سوئے یار خواہم رفت ؛

با خیالِ حلقۂ موئے بتِ آتش مزاج

بیدار شو بنوش پیاپے شرابِ صبح
اے مست خواب عینِ خرابی است خوابِ صبح

ہرچند فیضِ شب درِ دولت کشودہ است
دل می طپد ہنوز پئے فتحِ بابِ صبح

یکشب پیالہ کش نشود روبروئے شمع
رندیکہ دیدہ است رخِ بے نقابِ صبح

بشنو بیک کنایہ ندارم دماغِ شرح
فردیست آفتاب زمتنِ کتابِ صبح

یارب کجاست سایۂ ابرِ کرامتت
خوی کرد روئے ماہِ من از آفتابِ صبح

قتالِ روزگار نہ تنہاست چشمِ یار
مویش زوالِ شام رخش انقلابِ صبح

دیری درین دیار کسے از سخنوران
شب زندہ دار نیست کہ گوید جوابِ صبح

چہ روم بے تو در چمن اے شوخ
چہ کنم باگل وسمن اے شوخ

بے تو ناشاد کرد خاطرِ من
تو بہار و مئے کہن اے شوخ

در گلستاں ز شوقِ دستارت
گل قبا کرد پیرہن اے شوخ

بے فروغ است بے تو بزمِ طرب
کہ توئی شمعِ انجمن اے شوخ

جانم از تشنگی بلب آمد
آب دہ از چہِ ذقن اے شوخ

کارہا کرد خنجرِ نازت
تیغ را بر فسان مزن اے شوخ

تا سفر کردہ آمدم بدرت
فارغم از غمِ وطن اے شوخ
دستِ دیری[1] بدامنت نرسد
تا نپوشد بسر کفن اے شوخ

نگاہِ گرمِ ساقی غنچہ را در پیرہن سوزد
شرارِ آتشِ مے[2] پردۂ رنگِ چمن سوزد
دلم را بسکہ امشب قصۂ شامِ غریباں سوخت
مبادا آہِ گرمم پنبۂ صبحِ وطن سوزد
برائے عبرتِ گل آں پری طرفِ گلستاں ہا
بسحرِ غمزہ ترسم سایۂ سرو و سمن سوزد
بسے تکرار امشب رفت از چشمِ فسونسازش

[1] دست بدامنِ یار یعنی حصولِ وصلِ یار سوائے جان سپاری نخواہد شد

[2] معروف است کہ آتش را بموجبِ افسوں سرایتِ احتراق نمے ماند ازانجا بسیار تکرار از چشمِ فسونسازِ یار رفت بتاثیرِ آں چگونہ پرِ پروانہ را شمع خواہد سوخت ؛

چساں بال و پرِ پروانہ شمعِ انجمن سوزد
مبادا خوابِ سنگیں حرفِ شیریں[1] بر زد از دل
شرارِ سنگِ خارا فرشِ خوابِ کوہکن سوزد
پرِ بالینم آخر زیرِ سر سوزد چو پروانہ
چو شمعم بسکہ شب ہا رشتۂ جاں در بدن سوزد
سہ بیتی
چناں مشتاقِ تشریفِ بہارِ آتشم دیری[2]
کہ شب ہا دل بیادِ سنبلِ دودِ کفن سوزد

شعلۂ آہ نہ تنہا جگرم مے سوزد
اشک از گرمیِ چشمِ تو تنم میسوزد
رگِ گردن چہ کشد شمع دریں بزم امشب
ہر سرِ مو چو چراغاں ز سرم مے سوزد

[1] معنی ایں کہ اگر فرہاد بخواب رفتہ حرفِ شیریں کہ معشوقۂ او بود از روئے خواب فراموش خواہد کرد شرار ہا کہ در سنگِ خارا مے باشد از سنگِ خارا بر آمدہ فرشِ خوابِ فرہاد سوختہ خواہد گشت تا فرہاد خواب نہ کند

[2] آتش یعنی آتشِ مزارِ اہلِ ہنود را آنقدر مشتاق و آرزومندم کہ در شب ہا بیادِ سنبلِ دودِ کفن بعشرت میگذاریم ؛

چه بهم سلسله بر پای خیال از رگ شمع
سر ببالین بدماغ و گرم می سوزد

دل بشب داغ ز سوز غم پنهان من است
پنبهٔ صبح بداغ سحرم میسوزد

بسکه در دیر مغان گرم در آیم از شوق
باده در جام ز جوش نفسم می سوزد

کاش[1] خاکستر پروانهٔ من باد برد
که نی خامه چو شمع از خبرم میسوزد

بلبل جوش بهار خط سبزم دیدی
آتش رشک چمن بال و پرم می سوزد

---

[1] کاشکی خاکستر پروانهٔ من باد برداشته باطراف برد که مردم را سوز و گداز من روشن شود چراکه خامه از سوزش خبر من می سوزد صورت تحریر خبر ندارد ؛

نرگس[1] مست درین باغ عبث جام آورد
خبر تلخی مرگم گل بادام آورد

رندم[2] از باده فراموش نشد تلخی مرگ
ساقیم جام صبوحی ز خم شام آورد

بهواداری گل بال فشان همه تنم
چه کنم سایهٔ سنبل بچمن دام آورد

خواب در سایهٔ سنبل چکنم طرف چمن
باد بوی دگر از زلف دلارام آورد

کاش مرغ دلم از مرغ سحر گوش کند
که لب غنچه درین باغ چه پیغام آورد

---

[1] نرگس مست درین باغ بی هوده جام آورد چه طور شراب میکشم که گل بادام خبر تلخی مرگ آورد ؛ نزاکت فهمی این است از گل بادام پیدا میشود بادام تلخ میباشد از خیال تلخی مرگ بیاد آمد۔ [2] رند یعنی هوشیار هستم از شراب کشی تلخی مرگ مرا فراموش نه شد چراکه ساقی من جام صبح آغاز از خم شام یعنی زوال آورده بود۔ ازین وجه مستی شراب تلخی مرگ فراموش نه کرده ؛

لبم امروز بشکر شکوه آبی آورد
که بریدش خبر لذت دشنام آورد

از طرب جامه چو گل تنگ بر اندامم شد
که صبا مژده وصلم ز گل اندام آورد

رنگ معنی نه شد از سیر گلستان حاصل
دیری این رنگ ز خونناب دل ام آورد

ترسم که سیل اشک ز چشمم عیاں شود
چشمم سفید چوں کشد دریا رواں شود

بدمهر قد سپهر دلم را ز جانب سر
دلبر کجاست تا دل برد و مهرباں شود

همشاں شود بداغ دل ماه آسماں

له قاصد یار خبر لذت دشنام لب یار آورد آنقدر شیرین و لذیذ تر است که دل من و لب من از شکر بلوا و شور شد که لذت دشنام یار بنسبت شکر زیاده است ؛

داغ دلم که تیر غمش را نشاں شود

از سر زدیم بدیر که بی منت شراب
سرخوش دلم ز خدمت پیر مغاں شود

یارب چه خوش بود که زمین تا باسماں
زیر نگین خاتم شاه جهاں شود

پرتاب سنگه شاه جهاں پادشاه دهر
بر تخت جم نشیند و صاحبقراں شود

میخواهم از خدا بدعا شام و بامداد
عمرش رسد بپیری و بختش جواں شود

دیری بشعر کوش که این شاه نکته داں
شعر ترا پسند کند قدرداں شود

له من از سر قدم زده بدیر یعنی بتخانه و بیت خانهٔ مرشد خود خواهم رفت که سوای شراب مستی در آنجا مست و خوش از خدمت پیر مغاں یعنی مرشد خواهم شد حاجت شراب دنیا در آنجا نیست از توجهٔ مرشد مستی دلی حاصل خواهد شد ؛

گلچین ببلبل دوش گناہِ عظیم کرد
گل چید و طفلِ غنچهٔ گل را یتیم کرد

یارب ز چشمِ زخمِ مخالف نگاہ دار
پیکانِ غمزهٔ که دلم را دو نیم کرد

یکچند غنچہ لالهٔ داغم بسینه بود
پیکانِ یار آمد و کارِ نسیم کرد

ممنونِ چشمِ اشک فشانم بجوے دست
گاہے نثارِ گوہر و گه نذرِ سیم کرد

از روے یار شاکر و از زلف شاکیم
شد التفات کرد عداوت ندیم کرد

گل چند روز بود رفیقم درین چمن
قربانِ بلبلم که رفاقت قدیم کرد

ہر کس بشاہ نذرِ زر و سیم پیش ساخت
دیرؔی غزل نثار ز طبعِ سلیم کرد

روضهٔ خلد بریں مسکنِ ہندو باشد
روشن این نکته ز خالِ رخِ نیکو باشد

صفتِ[1] ذاتِ خدا نیست عجب سنجیدن
گر ز بتخانه بتے سنگِ ترازو باشد

شیخ امروز به بتخانه گمانِ تو بد است
باورم نیست که فرداے تو نیکو باشد

روے[2] دل پیرِ صنمخانه نماید بکسے
که بتوفیقِ خدا یکدل و یکرو باشد

چه کند دشمنِ بد کیش اگر تیغ شود
حرزِ جانم ز صنم خانه ببازو باشد

---

[1] صفاتِ ذاتِ خدا را وزن کردن ہر چند دشوار است لیکن تعجب نیست ہرگاه از بتخانه در ترازو بجاے سنگِ ترازو داشته شود۔ خلاصه این است صفاتِ ذاتِ خدا سواے بت پرستی یافته نے شود ۔ [2] روے دل یعنی دیدارِ انوارِ دل پیرِ صنم خانه که مرشد است بہمان شاگرد خواہد شد که یکدل و یکرو باشد و نه پیرِ صنم خانه شاگرد تا قفل را دیدارِ دل که مطلعِ انوار است نشان نخواہد داد ۔

داناے نکتہ رس کہ کند شانہ بہ زلفِ معنی [1]
کز صنم تا بصمد فرق یکے مو باشد

مگر از آتشِ گلہاے چمن در خطر است
سروِ آزاد کہ دائم بلبِ جو باشد

دوش میگفت کہ کیوان بہ برِ قوس رسید [2]
دیدمی آنخال کہ بر گوشۂ ابرو باشد

آں پری چہرہ اگر طرفِ چمن جا گیرد

---

[1] داناے نکتہ سنج این نکتۂ عجیبہ را خواہد دانست کہ از صنم تا بصمد ہمگی تفاوت یکموست بدیں صورت کہ صنم بحسابِ ابجد ۱۸۰ عدد دارد و صمد بدیں حساب ۱۳۴ عدد است تفاوت ۴۶ ماند حرفِ مو بحسابِ ابجد ۴۶ است دریں صورت درمیانِ صنم و صمد تفاوت یک مو است؛

[2] معنیِ شعر این کہ کیوان یعنی زحل کہ سیاہ رنگ است برجِ قوس بصورتِ کمان است بدیں وجہ خالِ گوشۂ ابرو ظاہر میکرد کہ زحل بود در برجِ قوس رسید زحل بوجہ سیاہی با خال و قوس بموجبِ خمیدگی با ابرو مناسبت دارد؛

گل گریباں دریدہ و دامنِ صحرا گیرد [1]

در چمن جام بکف لالہ و گل حاضر شد
آں گل اندام مگر ساغرِ صہبا گیرد

جرعۂ شیشۂ دل ریخت بجامم ساقی
حیف باشد کہ کفم گردنِ مینا گیرد

آخر از چشمِ ترم جوش زند طوفانے
تا بکے کوہِ صبوری رہِ دریا گیرد

گرچہ از چشمِ ترم عالمِ آبست جہاں
شعلۂ داغِ دلم عالمِ بالا گیرد

کے توانم کہ سرِ زلف بگیرم در خواب
گو خیالم ز ثری تا بہ ثریا گیرد

دیدمی از تیغِ زباں بر سرِ پیکار آمد
کہ سکندر شود و مسندِ دارا گیرد

---

[1] آں معشوق کہ پری چہرہ است اگر طرفِ چمن خواہد رفت گل دیوانہ شدہ گریباں خواہد درید بہ طرفِ صحرا مثلِ دیوانہ خواہد رفت؛

دی ز زلفش در حضورِ میکشان تقریر بود
از خطِ پیمانه حاضر حلقهٔ زنجیر بود

شب که از داغِ غم درین گلشن چراغ افروختند
لاله تا وقتِ سحر در خجلتِ تقصیر بود

نی همین شبنم سحرگه دامن از گل میکشید
رنگِ گل را پنجهٔ شمشاد دامن گیر بود

یادِ نو روزی که طفلِ غنچه از دوشِ بهار
مائلِ آغوشِ گرمِ باغبانِ پیر بود

طرهٔ یارم[1] بچنگ آمد قضا را از قضا
خاطرم ناحق پریشان در پئ تدبیر بود

---

[1] طرهٔ یار مراد از مطالبِ دل در دست آمد قضا را یعنی خود بخود از تقدیر حاصل شد ناحق در تدبیرات پراگنده خاطر بودم مدعا که تدبیرات سود نمیدهد کار حواله به تقدیر است؛

چون[1] بر آتش جا کنم نالند مرغانِ جهان
بلبلی آتش زبان در گلشنِ کشمیر بود

یکسحر دیری غزل میخواند در طرفِ چمن
مرغِ خوش آهنگِ گلشن بلبلِ تصویر بود

مرغِ دل یارب در آتش دوش گرمِ ناله بود
دانه و دامش شرار و شعلهٔ جواله بود

بی سبب بندِ قبائش وا نکردم کز ازل
با خیالِ چاکِ دامانش جگر پرکاله بود

میچکد از چشمِ تر امروز اشکِ داغدار
دل بصحرای جنون شب هم انیسِ لاله بود

شوخ چشمی عاقبت از یک نگه تاراج کرد
در دلِ زاهد خیالِ طاعتِ صد ساله بود

---

[1] وقتیکه بر آتشِ فراز که طریقهٔ حمیدهٔ اهلِ هنود است جای خواهم کرد مرغانِ جهان یعنی استادان و سخنوران ناله خواهند کرد که این شخص عجب آتش زبانی در کشمیرِ جنت نظیر بود؛

خاطر ویرے مشوش از خط شبرنگ شد
اے خوشا روزے کہ ماہِ عارضش بے ہالہ بود

دل ز ریحانِ خطِ او تخمِ سنبل[1] مے شود
رشتۂ جانم بخوں غلطد رگِ گل مے شود
سایۂ مژگانِ مورِ خطِ لبش را ریش کرد
گردنش از بس نزاکت خم ز کاکل میشود
بہرِ دستش[2] از جنوں گلدستہ بستم در چمن
از نزاکت بر سرش بارِ گراں گل میشود
ساغرِ سرشار[3] در دستش چہ سان یارب نہم

---

[1] معنی ایں شعر باریک است بدیں رنگ کہ سنبل از تخمِ سنبل پیدا مے شود، سنبل کنایہ از آہ کہ از دل مے برآید بدیں معنی دل را تخمِ سنبل گفتہ شدہ است ٭

[2] برائے دستِ معشوق گلدستہ بستم خیال نکردم کہ بباعثِ نزاکت ما بر سرِ معشوق گل بارِ گراں است کارِ جنوں ساختم ٭ [3] ساغرِ مالامال در دستِ یار چگونہ خواہم نہاد کہ دستِ یار از بسِ نزاکت از نرگس یعنی جامِ خالی بمنزلۂ شاخِ سنبل خمیدہ مے شود ٭

دستِ گلرنگش ز نرگس شاخِ سنبل میشود
از تماشائے رخِ آں نازنیں پرہیز کن
کیں چراغ[1] از بادِ دامانِ نگہ گل مے شود
در گلستانش اگر گلچیں در آید سرد مہر
گرم خوں از شعلہ آہ از بلبل مے شود
یارب از فکرت دلِ بلبل شود چوں غنچہ تنگ
با لبش چوں غنچۂ گل را تقابل مے شود
گل بدامن از چمن ترسم رود آں نازنیں
خار در پیراہنِ نازش رگِ گل مے شود
در خطرہا گشتیم از چار موجِ نو خط است
گرچہ بحرِ حسن را ابروئے کج پل میشود
نعل در آتش بقصدِ رمِ از پیرو آں شعلہ خو ست
کاں زن از آبِ شمشیرِ تغافل مے شود

---

[1] چراغ یعنی روئے آں نازنیں از بادِ دامانِ نگاہ گل خواہد شد تماشائے روئے آں نازنیں نباید کرد از حدِ نزاکت دارد ٭

هند را تسخیر کردم دیر می از تیغ زباں
زیں غزل اکنوں مسخر شد دکابل میشود

* * *

گر مقابل با رخِ آں نازنیں گل مے شود
از خجالت ہا چو شبنم آب بلبل مے شود

مستِ خوابِ ناز بر فرشِ گل است آں نازنیں
خار در پہلوے او تر سم رگِ گل مے شود

با خیالِ زلفِ مشکینش بسیرِ بوستاں
بس پریشاں خاطرم از بوے سنبل میشود

گر ز روئے[1] چو انگش شبنم پدید آید زمے
خاطرِ گل غنچہ از فکر و تامل میشود

گر براے عشرت آید آں پری طرفِ چمن
سر و میناے مے گل ساغرِ مل مے شود

[1] ہرگاہ از روے یار بہ شراب کشی عرق پیدا خواہد شد روے یار را خوبی و زیبائی زیادہ تر پیدا خواہد شد۔ گل و نکہت خواہد افتاد کہ از روے گل روے یار سبقت خواہد برد۔

زلفِ یارے عاشقاں از دست دادن سہل نیست
بو الہوس آخر پشیماں زیں تساہل میشود

پیچ در پیچ و مسلسل دامِ زلفِ آں پری است
مرغِ دل یارب رہا کے زیں تسلسل مے شود

گرچہ از فکرِ خمِ زلفِ دوتا یش جمع نیست
خاطرم یارب پریشاں تر ز کاکل میشود

از بیاضِ گردنش یک جزو دیری خواندہ ام
شرحِ جزوم خلق را مجموعۂ گل مے شود

* * *

بزعمِ آں ستم گر شب شراب از خونِ بلبل بود
کہ از پرکالہ ہاے دل بدستش جام چوں گل بود

مرا از صحبتِ گل بہتو حاصل خار خارے شد
بہ پیچ و تاب بودم در چمن ہمسایہ سنبل بود

عرق ناکردہ سرو از بلاغ برگشتی چساں امشب
مگر در دیدۂ بے خوابِ بلبل ماہِ من گل بود

بقائم ریخت از لافِ سپزاری نشد رسوا
شبے مہ را بروئے یارِ من قصدِ تقابل بود

ہلاکم سادہ روئے کرد از بے التفاتیہا
مگر آئینہ اش را آب از تیغِ تغافل بود

دلم دست دگریباں بود با نعلِ سمندِ او
ہنوز آں ترک را در آستیں دستِ تطاول بود

زمینِ ایں غزل آخر شگفت از بادۂ رنگیں
دلِ ویری بچندیں رنگ در فکر و تامل بود

---*---

چو صبح[1] آید زبامش چادرِ مہتاب بردارد
مبادا آں نازنیں را سیرِ بام از خواب بردارد

[1] معنی ایں شعر در نزاکت است کہ صبح بر بامِ معشوق آمدہ چادرِ مہتاب کہ بر بامِ خانۂ معشوق گستردہ باشد خواہد برداشت آں معشوقِ نازنین را مبادا سیرِ بام یعنی صدائے رفتارِ صبح بر بام از خواب بیدار خواہد کرد ؛

کجا ساقی[1] ز رنگِ گل بجامِ لالہ می ریزد
کجا آں نازنیں جامِ شرابِ ناب بردارد

اگر در خواب بیند خار میروید ز پہلویش
چساں آں نازنیں بر بسترِ گلِ شاداب بردارد

برایش عکسِ مہ در آب یا رب آتشِ تیز است
چہ حظ از چشمۂ خورشیدِ عالمتاب بردارد

دلم حیرانِ جذبِ اشتیاقِ سادہ روئے ہست
مبادا ایں جذبہ از آئینۂ دل آب بردارد

خیالِ دودِ نفسِ استخوانم سوخت میترسم
کہ دود از مغزِ جانم سر بہ پیچ و تاب بردارد

برائے وحشتش ویری غزل گفتم کہ گفتست ایں
بجذبِ وحشتِ نظارہ عکس از آب بردارد

[1] کجا ساقی از رنگِ گل درجامِ لالہ شراب خواہد ریخت کہ امرِ محال است۔ کجا آں نازنیں کہ در حدِ نزاکت است جامِ شراب خواہد برداشت کہ آں نازنیں را ہمیں شعاب و تابِ جام باید بود ؛

نہ تنہا اشکِ مجنوں موجۂ خوناب بر دارد
غبارِ سرمہ از چشمِ غزالِ خواب بر دارد

نگاہِ گرمِ بلبل از چشمِ زاغ مے ترسم
کہ لطفِ آب و رنگ از نو گلِ شاداب بر دارد

اگر دستانِ طرازم از گدازِ خنجرِ مژگاں
عرق موج از صفائے ساغرِ سہراب بر دارد

بپائے[1] شمع ساقی مے کشیدن کارِ رنداں است
کہ گلبرگِ تر رنگ از شرابِ ناب بر دارد

دریں مجلس حبابِ مے شکستن تہمتِ خونست
کہ مستِ ناز را از مسندِ سنجاب بر دارد

---

[1] بپائے شمع مے کشیدن بباعث تیرگی پائے شمع کنایہ از پوشیدہ مے کشیدن است رنداں یعنی ہوشمنداں پوشیدہ مے میکشند کہ مبادا غیرتِ گلبرگِ تر یعنی لبِ معشوق رنگ از شراب خواہد پرانید ؛

مبادا[1] از شعلۂ آوازِ بلبل باغباں غافل
قدم سر تا قدم نازک شبِ مہتاب بر دارد

مگو از[2] اضطرابِ نفس دیری از انکہ استغنا
نمیگیرد طلا بیتابیٔ سیماب بر دارد

چو بلبل دودِ آہ از سینۂ بیتاب بر دارد
بہ پیچ و تابِ سنبل غنچہ را از خواب بر دارد

چہ رنگست اینکہ از نیرنگِ رخسارِ عرقناکش
ز آتش آب خیزد شعلہ سر از آب بر دارد

---

[1] معنیِ ایں شعر بسیار پیچاں است کہ از شعلۂ آوازِ بلبل باغباں غافل مباد بدیں وجہ کہ سر تا قدم نازک یعنی معشوق قدم برداشتہ سیرِ باغ خواہد کرد۔ آں وقت بلبل شعلۂ آواز بلند خواہد کرد از شعلۂ آواز مبادا بوجودِ نازکِ معشوق گزندے رسد باغباں احتیاط کند و غفلت نکند

[2] ایں شعر مخاطب بہ دیریِ مصنفِ ایں دیواں است کہ اے دیری از اضطرابِ نفس مگو یعنی برائے نفس اضطراب مکن استغنا کن ہر چند قاعدۂ طلا ہست کہ بے تابیِ سیماب دور مے کند مگر استغنا ایں حرف قبول نمے کند۔ کہ طلا از سیماب بے تابی بر نمی دارد ؛

دلِ صافم کجا مائل باہلِ زنگ میگردد
سکندر ہم ازین آئینہ ترسم آب بردارد

ظہورِ بادہ در بزمِ تو اندا آفتابی کرد
قصورِ زاہد از فیضِ شبِ مہتاب بردارد

نے امشب چوں پری در شیشہ رقصاں است میدانم
پیالے شوخِ من جامِ شرابِ ناب بردارد

غزلہائے تو اے دیری زند ناخن بقانونے
کہ سازِ مطرباں آہنگ بے مضراب بردارد

گلے دارم کہ عطر از بوئے مشکِ ناب بردارد
خیالِ سنبل از خوابش بہ پیچ و تاب بردارد

دلیلِ روشن از فیضِ گلستاں عندلیب آورد
کہ شاہِ چین درِ تاج از گلِ شاداب بردارد

زخوابِ آتشیں خم را بیدار کردن کارِ آدم نیست
مگر آوازۂ خلخالِ پری از خواب بردارد

بسوئے خانقہ ساقی ز ابرو یک اشارت کن
کہ زاہد جامِ مے در سایۂ محراب بردارد

نہ بردارد ہنوز از شیشۂ مے پنبہ شوخِ من
کہ دستار و کلہ از فرقِ شیخ و شاب بردارد

بفکرِ[1] این زمین بس پس حریف افتد بگردابے
تلاشی کردہ آب از کاسۂ دولاب بردارد

خوش آں روزے بجز دیری رخت از کشمیر بربندد
قدم ہا جانبِ گنگ اندرِ پنجاب بردارد

تاکار او بچوب ز مژگاں نمے رسد
طفلِ سرشکِ من بدبستاں نمیرسد

پیغامِ دل ز کاکلِ مشکیں رسید دوش

---

[1] معنی این است در فکرِ این زمین حریف را گنجائشِ قافیہ کم است در گردابِ فکر افتادہ تلاشِ قافیہ کردہ گردابِ دولاب را جایز خواہد کرد کہ دیری مصنف ہمیں دیوان چہار غزل درین زمین بیک قلم طبع کردہ است ؛

صبح وطن بشامِ غریبان نمی رسد

آورد جوشِ گریهٔ مینا بگوشِ جام[۱]
با چشمِ خون چکان لبِ خندان نمی رسد

بلبل ز باد گوی بپیکِ صبا منال
آن رشکِ گل دگر بگلستان نمی رسد

با این جنونِ خام بصحرا چسان رسم
دستم هنوز تا بگریبان نمی رسد

صد جا چو شانه چاک شد سینهٔ کسی
دستِ کسی بزلفِ پریشان نمی رسد

تا شب کسیکه بستهٔ زلفِ دوتا شود
هرگز بعمرِ خویش بزندان نمی رسد

---

۱ شیشه را باعتبارِ چکیدنِ شراب چشمِ خون چکان است جام را بوقتِ خالی بودن لبِ خندان است ازین وجه شیشه در گوشِ جام گفت که لبِ خندانِ شما با چشمِ خون چکانِ من برابری ندارد رتبه و عزتِ من از شما فوق است بحرمتِ من نه توانی رسید

در حیرت از خراش و تراشِ سکندرم[۱]
آئینه اش بدیدهٔ حیران نمی رسد

گیرم شراب می خورم از جام آفتاب
دیرینه ای بمن جهود نسیمان نمی رسد

چون پری جلوه کنان بادِ سحری آید
آن پری چهره درین باغ مگر می آید

از طرب نغمه کنند بلبل و گل می رقصد
آن گل اندام بگلزار اگر می آید

بسکه از شرمِ قدش قالبِ خود کرد تهی
سرو چون شیشهٔ خالی بنظر می آید

---

۱ خلاصهٔ شعر اینکه دیدهٔ حیران اشارت از چشمِ عارفان است که بقولِ اهلِ هند مطابقِ مضمونِ دقیقِ شاستر عارف بمعائنهٔ صنائعِ بوقلمونِ کردگار که نو بنوے بیند حیران می شود و مقامِ حیرت که مقامِ سلوک است در حیرت میباشد درین شعر کنایه از آن چشمِ حیرانِ عارفان است آنچه سکندر آئینه تیار کرده است تلاشِ بیہوده است که آئینه تیار کرده او با چشمِ حیرت زدهٔ عارفان برابری نمیتواند کرد که آنقدر صفائی ندارد

خاطرم وقت سحر برد شکر خواب بہار
بانگ زد مرغ سحر یار دگر می آید

وعدہ وصل تو[1] امروز بفردا افتاد
شب بپایاں نرسد عمر بسر می آید

خنجر عشق اگر زخم نزد بر جگرم
از رہ دیدہ چرا خون جگر می آید

تیرہ بختاں بدر شہر بقدم ہا رفتند
دیری از روشنی طبع بسر می آید

———— * ————

ز سرد مہری خوباں شکایتے نبود
ز گرمی آتش گل را سرایتے نبود

بہوش باش بسیر بیاض گردن او
اگرچہ صاف بود بے کنایتے نبود

شکست شانۂ آں زلف تختہ بندش باد

[1] وصل امروز حاصل نشد وعدہ بر فردا افتاد وشب از درازی کہ داشت تا آں قدر طویل خواہد شد کہ عمر بسر خواہد رسید شب ہنوز باقی باشد۔

ز مومیائی دل را رعایتے نبود

چہ لازم است کہ صیاد زہ کند بکماں
مگر ز تیر نگاہش کفایتے نبود

بغیر دیدۂ خونبار پیش سنگدلاں
ز زخم ہاے درونم روایتے نبود

چہ خون مردہ بجامم بود چہ بادۂ ناب
گر از کرشمۂ ساقی عنایتے نبود

نہ دلرباست بتے تا ز خال ہندویش
بروے مصحف رخسار آیتے نبود

چو خون دیدۂ دیری جہاں کند گلشن
ز گلفروش بہاری حکایتے نبود

———— * ————

نے عرق از مے نگش روے نیکویش کند
خندۂ دنداں نما تر گل گل بوئش کند

طوقِ قمری[1] حلقۂ زنجیرِ پاے سرو نیست
کاش آہنگِ گلستاں سروِ دلجویش کند

دستِ ظالم را مبادا بر کمر اندازہ[2]
کیں ہمہ کارِ جہاں شمشیرِ ابرویش کند

دولتِ حسنِ خداد اش بجاے سر کشید
کز پر و بالِ ہما بالینِ سگِ کویش کند

در شبِ وصلش[3] بروزِ ہجر مشتاقم بجاں
بسکہ پردازِ ستم طبعِ جفاجویش کند

پنبہ[4] از مینا کہ بردارد کہ ساقی تند خوست

۱ه طوقِ قمری ہنوز حلقۂ زنجیرِ پاے سرو نشدہ است ازیں وجہ تمنا میکنم کہ سروِ دلجوے یار یعنی قامتِ یار سیرِ گلستاں کند سرو آں قدِ یار را دیدہ دیوانہ شود قمری از طوقِ خود حلقۂ زنجیرِ پاے سرو اندازد ۲ه دستِ ظالم را بر کمر اندازہ شدن کنایہ از اندازۂ شمشیر کشیدن است کہ بر کمر در نیامِ شمشیر بستہ میباشد ۳ه در شبِ وصالِ یار طبعِ جفاجوے یار بسیار ستمگاری میکند ازیں باعث خواہانِ روزِ ہجرم ہستم کہ در روزِ ہجر آنقدر اذیت نیست ۴ه پنبہ از شیشۂ مے چگونہ کسے برداشت کند چراکہ ساقی تند خوے است اعتراض خواہد کرد ازیں وجہ تمنا میکنم مے کہ بمنزلۂ آتش است اگر جذبِ شعلہ از تند خوئیِ ساقی خواہد کرد شعلہ در شیشۂ مے بلند شدہ پنبۂ شیشۂ مے را خواہد سوخت شراب توانم کشید.

آتشِ مے کاش جذبِ شعلہ از خویش کند

دیدیؔ ہمی از کشمیر تا ایراں زمیں یار کراست
تا تلاشِ ایں زمیں طبعِ غزل گویش کند

---*---

رخش چو ماہ کہ بے پردہ در جہاں گردید
کہ پارہ پارہ دلِ ماہ چوں کتاں گردید

کہ بے دریغ علم کرد تیغ از ابرو
بہ تیرِ غمزہ کہ خوں ریزِ عاشقاں گردید

کہ شانہ زد بخمِ و پیچِ زلفِ عنبر بار
کہ مشک خیز چو صحراے چیں جہاں گردید

کہ گل بسیرِ گلستاں کشیدہ دامن رفت
کہ سرو گل زپیش از چمن رواں گردید

کہ زد قفا برخِ ماہِ آسماں یارب
کہ جبہہ سایدرِ خسروِ زماں گردید

سنہ زمانہ جواں دولت و جواں بخت است

که پیرِ چرخ پئے غمد متش جواں گردید
شکوهِ حشمتِ علم افراخت بر فلک دیری
بگردِ پرچمِ اقبال کهکشاں گردید

حاصل ز کوئے یار غبارے صبا نکرد
از دام گرد باد شکارے صبا نکرد
تا پاے خود ز شبنمِ گل در چمن نشست
بر خاکِ کوئے یار گذارے صبا نه کرد
گل گل دلم سحر بہواے گلے شگفت
ایں غنچه را کشائشِ کارے صبا نه کرد
با صد ادب گذشت که یکتارِ موے را
آشفته از دو زلفِ نگارے صبا نکرد
دیری بہارِ حسن کجا رفت از چمن
با سرو و گل بباغ قرارے صبا نه کرد

خندهٔ دنداں نما صبحِ بناگوشِ که کرد
ور جہاں ایں نکته را دوش دُرِ گوشِ که کرد
امشب از خونابهٔ چشم گل از بستر شگفت
آں سمنبر خوابِ خوش یارب در آغوشِ که کرد
از تبسم دلبری تاراجِ هوش از نیم ناز
لعلِ مے نوشِ که چشمِ نیم مدهوشِ که کرد
گل بسر چوں گل قباے تنگ در بر دوش بود
امشبم[1] عریاں تمنّاے بر دوشِ که کرد
در چمن جامِ گل و نرگس بہار آورده است
آرزو جامِ پیاپے لعلِ مے نوشِ که کرد
یکدل[2] و یک رنگ باهم بلبل و قمری شدند
جامهٔ گلرنگِ خوش سرو قباپوشِ که کرد

---

[1] خلاصهٔ معنی ایں که دوش در عیش و عشرت بودم امشب بباعثِ تمناے بر دوشِ یار دیوانه شدم جامه دریده عریاں یعنی برهنه شدم۔ [2] قمری و بلبل عاشقِ سرو گل است آں یار که قامت مانندِ سرو دارد و جامهٔ گلرنگ در بر کرد بدیں وجه باهم بلبل و قمری اتفاق کرده بر تماشاے یار رفتند؛

عاقبت دیرمی به ترک نوش دارو گفت رفت
جانِ شیرین را تصدق بر لبِ نوش که کرد

*

ز موج تیزیِ اشکم سحاب میلرزد
ز دودِ داغِ دلم آفتاب میلرزد

سوالِ بوسه چه سازم ازان کمان ابرو
که خاطرم ز خدنگِ جواب میلرزد

مرا ز دفترِ عشق است نیم جان باقی
دلِ دونیم ز فکرِ حساب میلرزد

غزالِ ماه ز شیرِ فلک نگر نرزید
که عکسِ ماه بدریایِ آب میلرزد

شبِ فراق چه خسپم که جان ز بس وحشت
ز سیرِ پایِ غزالانِ خواب میلرزد

کجا بخواب رود یک شب از غمِ بیکس
که بیکه از غمِ روزِ حساب میلرزد

ز پیرِ خود[1] بر خدا را کنید استصواب
که دیرمی از عملِ ناصواب میلرزد

*

آمد آن گل پیرهن نظاره را گلچین کنید
پنجهٔ مژگان ز گلچیدن چو گل رنگین کنید

سخت کوشیها چه لازم در جهان چون کوهکن
جانِ شیرین را تصدق بر لبِ شیرین کنید

نیست خوش دل بستگی بر دولتِ پا در رکاب
خوش بود گر توسنِ دل را به همت زین کنید

بر کمانِ آسمان زه بست تیر انداز شد[2]
قوتِ بازویِ تیر انداز را تحسین کنید

---

[1] پیر و پیر کنایه و اشارت از پنڈت بیر بر مرشدِ پاک دیرمی مصنفِ این کتاب است که ازو باشاره استصواب میکند ؛

[2] تیر انداز اشارت از معشوقِ حقیقی است یعنی آن معشوقِ حقیقی بر کمانِ آسمان بقوتِ بازویِ خود زه بسته تیر اندازی گرد قوتِ بازوی او را مدحت و تحسین کنید ؛

آب شد اما سینۂ الفِ درازش تر نہ کرد
بر دلِ بے جرأتم اے عاشقاں نفریں کنید

در چمن فردا نمیدانم چہ رنگ آید پدید
مے کشی امروز یاراں با گل و نسریں کنید

دیریؔ از جرأت رقم کردم جواب او کہ گفت
آمد آں مہ داغہائے سینہ را رنگیں کنید

بے خیالِ قامتش آشوبہا برپا شود
خاطرم[1] دور از الف باشد خطر پیدا شود

قامتش آید بجولاں شور و شر برپا شود
عالمے خاموش گردد چوں لبش گویا شود

بے نوا عاشق ز بے شمعی نریزد آبرو
رشتۂ جاں را بسوزد انجمن آرا شود

---

[1] خاطر را حرفِ الف جدا شدہ خطرے شد مضمونِ شعر ایں است کہ بے خیالِ قامتِ یار کہ بمنزلۂ الف است خطرہ آشوب پیدا مے شود ۔

با سہی سروِ روانِ یار در طرفِ چمن
گر مقابل سرو گردد عاقبت بے پا شود

گر جنوں بے پردہ سازد داغِ پنہانِ دلم
لالہ رقصاں چوں پری در دامنِ صحرا شود

اے خوشا مجلس کہ آید یارِ مخمورِ شراب
شیشہہا خالی و ساغرہا پُر از صہبا شود

بر فرازِ[1] کوہ چوں فرہاد مجنوں جا گرفت
گوشۂ صحرا مگر از گریہ ام دریا شود

در دلم افسانۂ فرہاد امشب کار کرد
خوش بود گر بستر و بالینِ من خارا شود

جانِ شیریں را نثارش مے کنم دیریؔ اگر
بوسۂ از لعلِ نوشینش نصیبِ ما شود

---

[1] مجنوں صحرا نشین است بر بلندیِ کوہ مانندِ فرہاد رفتہ نشست چرا کہ صحرا از کثرتِ گریہ من دریا میگردد در دریا مجنوں غرقِ آب مے شد ۔

زمین و آسماں را زیر و بالا سادہ روئے کرد[1]

کہ صبح از آبِ آئینہ رخش را شست و شوئے کرد

زخوابِ مست شد بیدار چشمِ حلقۂ ہر مُو

دلم در بندِ زلفش بسکہ امشب ہائے ہوئے کرد

زتابِ آتشِ گل دستِ گلچیں سوختن دارد[2]

کہ آہنگِ چمن با شیشۂ شعلہ خوئے کرد

مگر آں غنچہ لب امروز بر سر میزند گل را

کہ با گلچیں چنیں گستاخ بلبل گفتگوئے کرد

گلستاں در بغل آں طفل آمد از دبستانے

دلِ دیوانہ ام در بوستانہا جستجوئے کرد

چرا بارِ روئے رنگیں موئے مشکیں خانہ خوش کردے

---

[1] خلاصۂ معنی ایں است کہ آئینہ را قاعدہ است کہ عکس را زیر و بالا میسازد صبح کہ روئے یار را از آبِ آئینہ شست و شو ساخت بدیں وجہ روئے زمین و آسماں را زیر و بالا نمود ؛

[2] آتشِ گل از روئے غضب تیز شدہ دستِ گلچیں را میسوزد کہ یار در چمن آمدہ خواہش شرابِ کشتی دارد برائے تماشائے یار گلہا موجود بودن لازم است ؛

کہ گل دعوائے بطرفِ بوستاں از رنگ و بوئے کرد

چناں دیری زمین ایں غزل را کرد گل کاری

کہ ہر بلبل گلے از رنگِ معنی آرزوئے کرد

بسکہ دل ہا را بقیدِ زلف ظالم آب کرد

حلقۂ ہر مو دلیلِ حلقۂ گرداب کرد

گرمیٔ رفتارِ شبنم آفتابِ محشر است[1]

ماہِ من یارب چساں در سایۂ گل خواب کرد

بستہ زنجیر چوں دیوانہ شد پائے خیال[2]

---

[1] شبنم بر برگ ہائے گل است رفتارِ شبنم بمنزلۂ آفتابِ محشر گرمی پیدا کرد یارِ من کہ بسیار نازک اندام است در سایۂ گل چگونہ خواب کرد جائے تعجب است ؛

[2] ایں شعر معنیٔ باریک دارد یکے آں کہ قاعدہ است کہ بدیدنِ پری دیوانگی پیدا میشود ہر جا کہ آں پری یعنی آں معشوقِ پری چہرہ خفتہ بود خیالِ عاشق در آنجا رفت آں پری را دیدہ دیوانہ شد۔ پائے او را ازیں وجہ زنجیر کردند معنیٔ دویم آں کہ آں پری ہر جا کہ در خواب بود پائے خیال را بزنجیر بستہ کردند بدیں وجہ کہ مبادا از صدائے رفتارِ خیال از خواب بیدار شود ؛

هر کجا خواب آن پری بر مسندِ سنجاب کرد
دست من کوته ادب از نارِ پستان کرده بود

بوی زلفش چارهٔ دردِ دلِ بیتاب کرد
از رگِ گل تا سحر میریخت خونِ آفتاب[۱]

ماهِ من سیرِ چمن تنها شبِ مهتاب کرد
کشفِ رازِ چرخِ مینائی تمنا داشت دل

عاقبت از دولتِ جامِ شرابِ ناب کرد
نے همیں کشمیر را از شعرِ خوش دلیری گرفت
زین غزل تسخیرِ ملکِ کابل و پنجاب کرد

✻

عاقبت زاهد تمنای مَیِ گلرنگ کرد
شیشهٔ مَی در شکستِ توبه کارِ سنگ کرد

۱۔ معنی این شعر باریک است که یارِ من تنها یعنی جریده طور در شبِ مهتاب سیرِ باغ کرد گل را از غیرتِ یار سراسر خونِ گرم شده بجوش آمده تا صبح از رگ های گل خونِ آفتاب یعنی خونِ گرم می چکید۔

شعلهٔ آوازِ بلبل[۱] دود از سنبل کشید
آتشین خوئی مگر سوی چمن آهنگ کرد

دل ز کلفتهای عالم پایمالِ غم نشد
پنجهٔ اسکندر صفت آئینه ام با زنگ[۲] کرد

گاه بدمست و گهی مخمور گه بیمار شد
چشمِ جادو دلفریبی ها بچندین رنگ کرد

میرود تنها ز بی مهری هنوز آن آفتاب[۳]

۱۔ شاید یارِ آتشین خو بطرفِ باغ آمده بلبل را واهمه پیدا شد که مبادا گلهای باغ را از تند خوئی برهم زند آن قدر شعلهٔ آواز تیز کرد که سنبل سوخته شد دود از نهادِ سنبل بر آمد۔

۲۔ زنگ دو معنی دارد یکی زنگارِ آئینه دوم ملکِ زنگ و قومِ زنگیان درین شعر هر دو معنی کار آمده است که آئینه با زنگار بمنزلهٔ سکندر با زنگیان هم پنجگی کرد نیز لفظِ آئینه با لفظِ سکندر تناسبِ خوب دارد که سکندر آئینه را بنا کرده است از روی تناسبِ الفاظ درین شعر متانت است۔

۳۔ آن آفتاب یعنی آن یار هنوز تنها میرود با ما نزدیک نمی آید۔ هر چند امروز ماه با برجیس یعنی مشتری در خرچنگ یعنی برجِ سرطان قران نمود۔ بقولِ اختر شناسان قرانِ ماه و مشتری قران السعدین است علی الخصوص در برجِ سرطان سعید تر است که برجِ سرطان خانهٔ ماه و بیتهٔ الشرف مشتری باشد۔

مهِ قران امروز با برجیس در خرچنگ کرد

یک حباب از جامِ مے با تاجِ شاہی ہمسر است

این عدالت چشم بصد انصاف بر اورنگ کرد

بسکه طبعِ نیری از فوجِ مضامین دور داشت

تیغ شد با طبعِ شوکت بے محابا جنگ کرد

صبح است گلفروش ببازار میرود

گل زر بکف بطرزِ خریدار میرود

مانندِ آه از لبِ جو سرو مے پرد [1]

سروِ روانِ من چو به گلزار میرود

از سرگذشت گریهٔ ما بے خبر ہنوز

مینا که وقتِ گریه زِ دستار میرود

---

[1] خلاصهٔ این شعر این است که نوعیکه مدِ آه از لب بر می‌دود بدان نوع از لبِ جو سرو که بمنزلهٔ مدِ آه است بلبِ جو همان وقت که سروِ روان یعنی قامتِ یار در گلزار خواهد رفت ؛

منصور را بمدرسهٔ درد مے بریم [1]

طفلیست نے سوار که بردار میرود

مویم سفید گردد و افتد بچشم موئے

از خاطرم کجا کمرِ یار میرود

از نافِ یار تارِ نگاهم گره گرفت

آسان ز چشم آمد و دشوار میرود

بشکست شیشهٔ فلک از سنگِ محتسب

نیری ہنوز بر درِ خمار میرود

عشقش دلِ غمینِ مرا غم گداز شد

عمرم به بحثِ زلفِ درازش دراز شد

از نیمِ ناز مستِ طرب کرد ساقیم

---

[1] قصهٔ منصور معروف و مشهور است که مست فقیرے بود او را بدار کشیده اند معنی این شعر این است که منصور را بمکتبِ درد بابتِ تعلیم گرفتن خواهیم برد که ہنوز طفلِ نے سوار است زیراکه بردار رفتار کرد ؛

پیمانہ ام ز منّت مَے بے نیاز شُد

کارم رسیدہ بُود ز بس تشنگی بجاں

یارم ز آبِ خنجرِ خود کارساز شُد

آں ترکِ شوخ بست بغارتگری کمر

تاراجِ یکجہاں بہ یکے ترکِ تاز شُد

آں[1] مرغِ زیرکم کہ بفکرم دریں چمن

رنگِ بہار سینۂ رنگینِ باز شُد

آورد بادِ صبح ز رضواں بشارتے

رندانِ عشق را درِ فردوس باز شُد

دیری مپرس قصۂ دور و دراز را

سِرِّ حقیقتم ہمہ کشف از مجاز شُد

لہ من مُرغے آں قدر زیرک و ہوشیار ہستم کہ بفکرِ بیتمن دریں چمن رنگِ بہار سینۂ رنگینِ باز شد یعنی رنگِ بہار را کہ فرحت آور است سینۂ رنگینِ باز کہ قاتلِ مُرغاں است تصور میکنم کہ زیرک و دانا از بلاہا در ہراس مے باشد ؛

جامِ جم وقتِ سحر دوش بخوابم دادند

وانگہ از شیشۂ دل بادۂ نابم دادند

عذرِ[1] ہر چند ز بے حوصلگی کردم پیش

جامِ سرشار پیاپے بعتابم دادند

جامِ[2] خورشید خمارم نتوانست شکست

لاجرم از خُمِ شب رطلِ شرابم دادند

آرزوئے[3] گُلِ بے خار بہ گلزارم بُرد

بسکہ گل آب شُد از شرم گلابم دادند

نیمِ بسمل شدہ کردم ز پے آب سوال

لہ ایں شعر تابعِ مطلعِ ایں غزل است من ہر چند عذرات بساقیِ عالمِ غیب کردم کہ حوصلہ یعنی برداشتِ ایں شرابِ ناب ندارم بر من ہا عتاب کرد جامِ سرشار پیاپے داد ؛

لہ . ایں بیت ہم تابعِ مطلع است کہ از جامِ خورشید خمارِ من شکستہ نہ شد ہوس شراب باقی ماند ازیں رو ساقیِ غیب از خُمِ شب رطلِ شراب یعنی پیمانۂ کلانِ شراب داد از آں نشۂ من کفایت شد

سہ . ایں بیت ہم تابع است کہ بہ تمنائے گُلِ بے خار یعنی معشوقِ حقیقی در گلزار رفتم گُلِ بے خار در گلزار نہ بود گُل ہا از شرم آب شدند گلابم حاصل شُد ؛

بادِ نو روز و لبِ نوگلِ خندانِ چمن
یاد از عشرتِ ایامِ شبابم دادند

دیرہ ہی از تشنہ گیم جاں بلب آمد چہ کنم
عاشقم گفتہ براتے بسرابم دادند

*

دوش از نوشِ لبِ یار نباتم دادند
نوش دارُو پئے امدادِ حیاتم دادند

ہمہ شب[1] تشنۂ دیدارِ تجلّی بُودم
صُبح بر چشمۂ خورشید براتم دادند

عاشقاں[2] منزلتِ مُشتِ غبارم دانند
کہ بنقشِ قدمِ خود درجاتم دادند

۱ این بیت تابعِ مطلعِ این غزل است کہ تمام شب جُویاے دیدارِ تجلّی یعنی جلوۂ ذات بُودم صُبح دم بر چشمۂ آفتاب برات دادند کہ ہمیں جلوۂ ذات است؛

۲ عاشقاں یعنی صاحبدلاں قدرِ مُشتِ غبارِ من یعنی وجودِ من میدانند کہ نقشِ قدمِ خود بر مُشتِ غبارم یعنی وجُودم گذاشتہ مرا درجۂ عالی بخشیدہ اند؛

آتشِ عشقِ[1] جہاں سوز تمنّا کردم
شررِ شوقِ خدارا بزکاتم دادند

مست ازاں جامِ شرابم کہ بخوابِ نوشیں
از کفِ ساقیِ شیریں حرکاتم دادند

در شبِ وصل[2] غمِ ہجر فراموش مکن
کہ حیاتِ ابد از ذکرِ مماتم دادند

دلِ بیمارہ شُد مائلِ نارِ پستاں
در شبِ وصل عجب صبر و ثباتم دادند

گرچہ عمرم بغمِ ہجر بسر آمد دیرہ ہی
دوش وقتِ سحر از غصہ نجاتم دادند

*

۱ این بیت تابعِ بیتِ بالا است آتشِ عشقِ جہاں سوز از عاشقاں یعنی صاحبدلاں سوال کردم ہمگی شررِ شوق مرا بطورِ خیرات دادند زیرا کہ مرا حوصلۂ آتشِ عشقِ جہاں سوز نداشتند؛

۲ در شبِ وصال غمِ ہجر فراموش نباید کرد یعنی وقتِ شادی غم یاد باید آورد کہ ذکرِ ممات باعثِ حیاتِ جاوید است؛

جامۂ زیبا نیکہ در باغِ جہاں گل بر سر اند
خار در پیراہن از شوقِ رخِ آں دلبر اند

در میاں با چہرۂ چوں زر منم بر گردِ من
گل رخاں چوں برگ ہائے گل پسِ یکدیگر اند

خاک بر سر عاقبت چوں گنجہا خواہند بود
خواجگاں بیہودہ دائم آرزومندِ زر اند

حسنِ عالم سوزِ آں مہ آفتابِ محشر است
عاشقاں زیں وجہ ایمن از حسابِ محشر اند

ہر کسے جاں سوز یا رب ہیچ کس دلسوز نیست
روزگارم مجمر و یارانِ دنیا اخگر اند

یا ورم داور مپرس از داوری ہائے فلک
داوری ہا در گذر از التفاتِ داور اند

کے برنگِ بادۂ مینائے دل یابند پے
ایں ہوس ناکاں کہ مدہوش از شرابِ احمر اند

پے برند آخر بگنجِ حسنِ بے پایانِ دوست

در جہاں آنانکہ عاری از تمنائے زر اند
دیریؔ از تشریفِ شاہِ ہند بیداز بدعا
عور مردانیکہ کسوت پوش از خاکستر اند

روی بگونۂ رقیباں عرق فشاں تا چند
رود بخاک درِ اشکِ عاشقاں تا چند

پیالہ گیر ز خونم دریں چمن آخر
بجامِ لالہ کشی آبِ ارغواں تا چند

بجانم از لبِ خاموشِ گل دریں گلزار
ز عندلیب کنم گوش داستاں تا چند

بباغ داغ چو پیرِ خزاں زر افشاں باش
چو طفلِ غنچہ بصد پردہ زر نہاں تا چند

بکوئے میکدہ آمد چو گلفروش بہار
خرابِ جامِ گل و لالہ باغباں تا چند

چو شیشه[1] سر نه نهادی شبے بروے زمیں
کنی شکایت مینائے آسماں تا چند

دل بدو نیم زد ویری بہائے بوسہ بگیر
بہ نیم غمزہ زری نقد نیم جاں تا چند

گر نظر یارب براں سرو خراماں افگند
از نظر قمری سہی سرو گلستاں افگند

باخط مشکیں رود گرد چمن آں سرو ناز
سر بپاے نازکش چوں سایہ ریحاں افگند

تیغ و خنجر میدمد چوں سبزہ و سوسن ز خاک
آں ستمگر سایۂ خود گر بہ بستاں افگند

قتل عالم کرد اما فارغ آں قتال[2] نیست
تا چو سوسن تیغ بر خاک شہیداں افگند

---

[1] ایں بیت خطاب بہ کاہل است کہ اے کاہل شبے مانند شیشہ سر بزمیں نہ نہادی یعنی ریاضتے و عبادتے نہ کردی شکایت ناہنجاری آسماں بیہودہ میکنی ریاضت و عبادت باید کرد۔

[2] آں قتال یعنی آں معشوق عالمے را ہلاک کرد اما ہنوز فراغت از فکر قتل ندارد آں وقت فارغ خواہد شد کہ مانند سوسن تیغ بر خاک شہیداں خواہد انداخت سوسن بمنزلۂ تیغ از خاک مزار روئیدہ مے باشد

آفتاب[1] از بس طرب طرف کلہ خواہد شکست
ماہ من چوں پردہ بر رخسار تاباں افگند

با چنیں رنگ چمن ترسم کہ آتش نوبہار
بر سر شمشاد چوں سرو چراغاں افگند

شعر دیری شعلہ انگیز است در اطراف ہند
بسکہ تیز است ایں غزل آتش بایراں افگند

خاکے کہ از قدمش پے سپر شود
کحل البصر بدیدۂ اہل نظر شود

گلہا شدند آب ز شرم رخش بباغ
در آتشم کہ دامنش از آب تر شود

حیف آنکہ خاک بر در آں سیم بر نہ شد
خاکش بسر چو گنج کہ مائل بہ زر شود

---

[1] وقتیکہ آں معشوق روے خود خواہد پوشید آفتاب طرف کلہ خواہد شکست یعنی شاد و خرم خواہد شد ورنہ روبروے آں معشوق خجل و غمناک است کہ جمال و جلال آں معشوق از آفتاب بہتر و بہتر است

خاطر شگفته شد به هوای بهارِ حُسن
چون غنچهٔ که وا به نسیمِ سحر شود

حق در دلست و پی بتحقیق نبرده ایم
افسوس بر کسی که ز حق بیخبر شود

در سنگ گرچه رخنه ز اشکم پدید شد
امید نیست در دلِ سختش اثر شود

چون مه گشد به سینهٔ افلاک داغ ها
داغِ دلم که تیرِ فلک را سپر شود

دیری نهفته ایم بدل دردِ اشتیاق
ترسم که اشک بر رخِ ما پرده در شود

*

یار با کوه دگر همسر و همشانم کرد
سرم تیغ زد و لاله بدامانم کرد

زیرِ لب گفت شهِ حسنِ تو در گوشِ دلم [1]
مور در قبضهٔ خود مهرِ سلیمانم کرد

پُر غبار است دلِ من ز تماشای جهان
طلعتِ آئینهٔ سیمابِ تو حیرانم کرد

پرِ پروانه ببالینِ من سوخته بود [2]
شمع بی تاب شد و خواب پریشانم کرد

نیلیِ روی من از سیلیِ استاد غلط
زهرِ چشمِ تو سرایت بدبستانم کرد

آتشِ شوق بلندم شد و شد مشکل کار
آبِ شمشیرِ سیه تابِ تو آسانم کرد

---

[1] شاهِ حسن یعنی رخسارِ یار آهسته در گوشِ دلم گفت که مور یعنی خط در تصرفِ خود مهرِ سلیمان اشارت تا خاتمِ سلیمانِ من که نسبتِ خاتمِ پادشاهاں است در آورد خلاصهٔ معنی این که خط و دهانِ یار را احاطه کرد ؛ [2] در بالینِ من پرِ پروانه بود شمع به شوقِ پروانه بیتاب شد مرا خوابِ پریشان گردید یعنی خواب کردن نه شد . خلاصهٔ معنی این است که فقط عاشق برای معشوق کوشش نمیکند از طرفِ معشوق هم برای عاشق کشش است ؛

دیری از گرمیِ طبعم بہ تہِ خاکِ سخا
آنقدر سوخت کہ از گفتہ پشیمانم کرد

دلش بہ بزمِ طرب مائلِ شراب نہ شُد
ز داغِ عشق دلِ کس مگر کباب نہ شُد
چگونہ بر لبِ میگونِ یار بوسہ زند
لبم کہ جرعہ کش از جامِ آفتاب نہ شُد
سوالِ بوسہ مکن رائیگاں ازاں لبِ لعل
کہ نقدِ جاں بہ کف و حاصلم جواب نہ شُد
سکندر آبِ بقا جست و سعیِ بیجا کرد
چرا ز لعلِ لبِ یار کامیاب نہ شُد
دلم بر آتشِ رشکِ بہار مے سوزد
کہ گُل مقابلِ رویش ز شرم آب نہ شُد
فسونِ نرگسِ ساقی مگر کند کارے
کہ رندِ عشق بافسانہ مستِ خواب نشُد

حدیثِ عشق بخوانم ز گفتۂ دیری
کہ سیرِ معنویم حاصل از کتاب نہ شد

از سر ہوائے پابہ نگارم قضا نبرد
نقشِ قدم ز مشتِ غبارم صبا نبرد
بکشا گرہ ز شیشۂ دل اے نسیمِ صُبح
دردِ سرِ خُمارِ صبوحی زما نبرد
آورد بادِ صُبح دریں باغ بوئے زُلف
یک مُرغِ جاں ز حلقۂ دامِ بلا نبرد
در بزمِ[1] یار دوش شنیدم طرب نہ بُود
ساقی بہ شیشہ خونِ دلِ من چرا نبرد
از دولتِ خیالِ سگِ کوئے یار دوش
خوابم بزیرِ سایۂ بالِ ہما نبرد

[1] در مجلسِ یار عشرت نہ بُود ساقی چرا خونِ دلِ من عوضِ شراب در مجلس نہ برد و یار را خونِ من پسند است از خونِ من یار مستِ عشرت مے شُد

آں سادہ رو چگونہ بما روبرو شود
آئینہ پیش روئے خود از حیا برد
بود است شعر دلکش من ہوش دلبراں
دیری دلم کشاکش زلف دوتا برد

بیقراری پنبہ برد اغ سم چو سیماب آورد
آتش تیز است خاکستر کجا تاب آورد
شوق امشب تیشۂ فرہاد بر دل میزند
دیدہ را افسانۂ شیریں کجا خواب آورد
از برم جاں رفتہ جاناں میرساند زلال غنچہ
نوش دارو را پس از مردن بہ سہراب آورد
در چمن جام گل و نرگس بہار آوردہ است
وقت ساقی خوش کہ مینائے مئے ناب آورد
بے سبب دیری نکردم گوشۂ صحرا پسند
شہر از چشمم خطر دارد کہ سیلاب آورد

آں لب نوشش ز جاں است لذیذ
واں دہن بیشش از آں است لذیذ
گرچہ دشنام لبش تلخ تر است
وعدۂ لطف نہاں است لذیذ
گفتمش از تلخی دشنام غلط
چوں طبرزد سخناں است لذیذ
زہر در جام اگر مے ریزد
از کف پیر مغاں است لذیذ
بادۂ تلخ بہ پیری یارب
با رخ تازہ جواں است لذیذ
قانعم نعمت الواں چہ کنم
دم آب و لب ناں است لذیذ
شعر دیری بجہاں شکر ریخت
خلق را کام و زباں است لذیذ

بہ رنگِ لالۂ سرزمِ چمن پیالہ بگیر
ز رنگِ مئے عنبر سر از رنگِ روئے لالہ بگیر
گرہ ز شیشۂ دل چاک و خمار شکن
ترا کہ گفت کہ جام بے دو سالہ بگیر
نسیم غالیہ سائے بہار گفت کہ جام
بیادِ روئے بتِ عنبریں کلالہ بگیر
دلم ز نالۂ بلبل دریں چمن تنگ است
بسرمہ سا نظرے چند راہِ نالہ بگیر
بگردِ ماہِ رخت ہالہ شد ز خط پیدا
دلِ رمیدۂ مارا بدام ہالہ بگیر
بمستِ سیرِ کتاب اے صبا ہدایت کن
ز پیرِ میکدہ تعلیم یک رسالہ بگیر
بکنجِ خانۂ غم دل نمیشود زائل
بیا بمیکدہ دیری بکف پیالہ بگیر

روئے محبوب ترا غازہ حجابِ دیگر
عرقِ شرم بود بندِ نقابِ دیگر
نہ ہم لختِ جگر بر سرِ آتش چہ کنم
کہ پسندِ دلِ او ہست کبابِ دیگر
آسماں ساغرِ خورشید عبث آوردے
مستیِ دل بود از جامِ شرابِ دیگر
بد بستاں نہ روم سیرِ گلستاں نہ کنم
مصرعِ زلف بخوانم ز کتابِ دیگر
حلقۂ چشمِ پری نیست مہیا چہ کنم
شوخِ من پا نگذارد برکابِ دیگر
باقی از زلفِ تو جاں ز عبث امروزم
با خطِ روئے تو فردا ست حسابِ دیگر

صبح پرسید که مینای فلک شب که شکست
دیری از مستی نی بود بخواب دگر

*

چشم فتان تو ہر ساعت بہ نیرنگ دگر
از نگاہ صلح میسازد پی جنگ دگر
تیغ من چون سوسن از زنگار جوہر میدہد
نالہ ام از سرمۂ چشمت بآہنگ دگر
کی پسندم بندہ تا نگسلد تار نفس
یکسر مو از دو گیسوی تو در چنگ دگر

۱۔ خلاصۂ معنی این که دیری که مصنف این دیوان است شبانہ بموجب مستی شراب آن قدر در خواب سنگین بود که وقت صبح از فلک رسید که در شب از شور و غوغای انقلاب دنیا از خواب بیدار نشد۔ درین بارہ ہم اشارت است که دیری بعد فنای دنیا زندہ و موجود است۔

۲۔ معنی شعر این که از روی سرمہ در آواز قصور پیدا می شود و صدای بلند کردن نمیشود مگر نالۂ من از سرمۂ چشم یار صدای بلند پیدا کرد نوعیکه تیغ سوسن را از زنگار سبز ہیچ قصوری پیدا نمی شود بلکه جوہر پیدا میگردد۔

ای دل اندر زلف پیچا پیچ او پایان کجاست
گر بصد فرسنگ گردی ہست فرسنگ دگر
ساغری را بدستش آبروی دیگر است
بادہ را از قرب گلبرگ ترش رنگ دگر
داشتم کوہ تحمل طاقتم اکنون نماند
بر سرم ای آسمان ہر دم مزن سنگ دگر
شیشہ خالی کرد و بر جام حریفانش نگاہ
مستی دیری چہ کم از عقل و فرہنگ دگر

*

بی رخش طرف گلستانم چہ کار
با گل و نسرین و ریحانم چہ کار
با لب جوی و لب جام شراب
بی لب میگون جانانم چہ کار
در خیالم قامتش افروخت شمع
با سہی سرو و چراغانم چہ کار

الفتم با خویش و با بیگانہ نیست
عاشقم با این و با آنم چہ کار

عاشقم تعلیم عشقم از بر است
اے معلم با دبستانم چہ کار

عشق بیژن[1] خواندم از شہنامہا
ورنہ با ایران و تورانم چہ کار

از گریباں[2] چاکی اے مجنوں مناز
بے لباسم با گریبانم چہ کار

از اذیت دو پستاں بہ شدم

---

[1] داستانِ قصۂ عشقِ بیژن کہ بر دخترِ افراسیاب عاشق شدہ بود در شاہنامہ درج است خلاصۂ شعر این است کہ من سیرِ کتابِ شاہنامہ بابتِ خواندنِ قصۂ عشقِ بیژن کردم ورنہ مرا با قصہ ہاے ایران و توران کہ در شاہنامہ نوشتہ اند چہ کار بود۔

[2] اے مجنوں از گریبان چاک کردنِ خود نازش مکن من عریاں ہستم جامہ ندارم با گریبان چاک کردن چہ کار دارم تو ہنوز جامہ پوشیدہ ہستی جامہ مراد از تعلقاتِ دنیا است ترا ہنوز با دنیا تعلق است من از تعلقاتِ دنیا در گذشتہ ہستم این شعر خطاب بہ مجنوں است

اے طبیباں با سپستانم چہ کار

طالعے[1] دارم کہ یارم یاور است
با مہ و برجیس و کیوانم چہ کار

شاہِ من پرتاب سنگھ است از ازل
با گلہ داران دورانم چہ کار

واعظا با سلسبیلم در بہشت
اے سہی سروِ خرامانم چہ کار

قبلۂ حاجاتِ من دیر است و بس
دیری استم با مسلمانم[3] چہ کار

خاطرم بُرد گل و رنگِ بہار

---

[1] طالع بمعنی ساعتِ تولد است معنیِ شعر این است کہ بر طالعِ سعید و قوی زادہ ہستم آنقدر قوتِ طالع دارم کہ یار مرا یاور شدہ است من بمراد رسیدہ استم حالا با خیالِ سعید و نحسِ سیرِ ستارہ ہا چہ کار دارم بقولِ اہلِ تنجیم قوتِ طالع از کرۂ قوتِ ستارہ ہا مافوق است یعنی کسے کہ طالعِ قوی داشتہ باشد پرواے سعید و نحسیِ کواکب ندارد۔

اینچه رنگ است و چه نیرنگ بهار

بے رخش لالہ داغ است چمن
غنچه گشته است دلِ تنگِ بهار

بارخش ریخت بقائمۂ آخر
در چمن فوجِ ظفر جنگ بهار

زرِ گل کرد نثارِ سرِ دوست
مرحبا دانش و فرهنگ بهار

مرغِ[1] زیرک بچمن خواب نه کرد
یافت عزمِ گل و آهنگِ بهار

بلبل از ساده دلی یک رنگ است
در چمن با گلِ صد رنگ بهار

غنچه گردید دلِ اهلِ سخن
با چنین قافیۂ تنگ بهار

---

[1] مرغِ زیرک در چمن مستِ خوابِ غفلت نه گردید بدین وجه که دریافت کرد که گل و بهار جلد خواهد رفت وبے وفا هست مرادِ شعر این است که خردمند غافل نه خواهد شد که دنیا ناپائدار وبے وفا است ؎

ویرمی از فکرت رنگین آخر
چنگ زد طبعِ تو با چنگِ بهار

رندی اگر ز دست مده جام زینهار
گردن مکش نه زلفِ دلارام زینهار

اے بو الهوس مکوش که عنقا شکار کرد
بگذر ازین خیال منه دام زینهار

تا نقشِ بندگی نزنی بر نگینِ دل
اے نام جوے دهر مجو نام زینهار

گلبانگ کش ز کلبۂ درویشِ کامیاب
از منعمانِ دهر مجو نام زینهار

خواب دراز سلسله جنبانِ مرگ هست
یک شب مخسپ تا سحر از شام زینهار

سرخوش بیادِ نرگسِ مخمورِ یار باش
مستی مکن ز جامِ مے خام زینهار

مَی با پیرِ دیر گفت قدح نوش کُن خوش
دیریؔ منال از غمِ ایام زینہار

گُل چو دیوانہ گریباں تدرید است ہنوز
آں پری طرفِ گلستاں نرسید است ہنوز
داغم از جامِ گل و لالہ بگلگشتِ چمن
ساقی از پیرِ مغاں مے نخرید است ہنوز
بلبل از نالہ دریں باغ مکن پردہ دری
غنچہ از جیبِ حیا سر نکشید است ہنوز
خاطرم سبزۂ نورستہ زرہ بُرد عبث
خطِ سبز از لبِ جاناں نہ دمید است ہنوز

۱؎ خاطرِ مرا شوقِ تماشاے خطِ سبزِ لبِ معشوق است آں کہ سبزۂ نوزاد پیدا شد خاطرِ مرا بر تماشاے خود کشش کرد بہ غلط مرا گم راہ کرد کہ مرا ضرورتِ تماشاے سبزہ نہ بود ؛

آنکہ در طرفِ چمن لالہ بسر مے گردد
خبرِ ایں دلِ داغم شنید است ہنوز
جاں فداے قدمت گرم رسیدی ساقی
چشمِ گلچیں بچمن گرم تدید است ہنوز
دیریؔ از شیشہ مکن توبہ دریں جوشِ بہار
کہ سہی سروِ روانت نخمید است ہنوز

سوختم سر دنہ شد یار ہنوز
داغم از طعنۂ اغیار ہنوز

۱؎ آں معشوق از بے خبری لالہ بر سر زدہ در باغ سیر میکند خبرِ دلِ داغِ من نشنیدہ است ورنہ بجاے لالہ دلِ داغِ مرا بر سرِ خود میزد و سیرِ باغ مے کرد ؛

۲؎ ایں شعر مخاطب بہ ساقی است کہ اے ساقی جانِ خود بقدمہاے تو فدا میکنم کہ سبقت کردی و جلد آمدی ہنوز گلچیں در باغ نرسیدہ است در موجودگیِ گلہا شراب کشی خواہد شد ؛

۳؎ اے دیریؔ بہار است از شراب کشی توبہ مکن کہ ہنوز جوان ہستی سہی سروِ تو یعنی قدِ تو از پیری خم نشدہ است ؛

لالہ را داغ شد از تہمتِ جام
میکشم جام بہ گلزار ہنوز

خانہ ہا تہمتِ مے کرد خراب
میروم مست بہ بازار ہنوز

رفت برباد بہارِ عمرم
مستم از بادۂ گلنار ہنوز

جگرم خوں شد و از دیدہ چکید
میخورم زخمِ جگر وار ہنوز

گلِ[1] داغ از چمنِ سینہ شگفت
بلبلے نیست دل افگار ہنوز

دیری از زخمِ زباں کشتہ شدم
یار دارد سرِ پیکار ہنوز

---

[1] گلِ داغ از سینۂ من ظاہر گردید اما ہنوز کدام بلبل کہ عاشقِ گل است از روے عشق ایں گل دل افگار یعنی دل مجروح ندارد مدعا ایں کہ ہنوز کسے را از داغِ دلِ من اثرے و رحمے پیدا نشدہ است؛

اے روے تو آتشِ جہاں سوز
چشمت بہ نگاہِ گرم جاں سوز

اے تازہ بہار ایں چہ رنگ است
بر سر زدۂ گلِ خزاں سوز

مرگ آمد و سوخت مغزِ جانم
عشق است ہنوز استخواں سوز

اے شمع زباں ہنوز خوانم
امشب ز فسانۂ زباں سوز

از شیونِ عندلیب داغم
یا رب رخِ کیست گلستاں سوز

دل در خمِ زلف خانہ کردہ است
شوق است ہنوز خانماں سوز

دیری بزمیں گذاشت نامے
از شعلۂ آہِ آسماں سوز

ای تیغِ تو از سراں سر انداز
سیمرغ ز ناوکت پر انداز

چوں مشعلِ روز رُخ بر افروز
در مجمرِ عشق اخگر انداز

از چرخ ستمگری میاموز
بنیادِ ستم ز پا بر انداز

در مجلسِ ما بیا و بنشیں
صہبای طرب بساغر انداز

بکشا ز کمر نیام و ترکش
یک چند حریر[1] در بر انداز

شمشیر به قتلِ من مکُن تیز
بر سینۂ خصم خنجر انداز

[1] حریر در بر انداختن بمعنی اشارت از لباسِ عشرت پوشیدن یا بآسایش نشستن است یعنی ای دوست ترکِ جنگ جوئی کرده عشرت و آسایش کُن۔

از غمزه مریز خونِ دیری
این قرعه بنامِ دیگر انداز

قطره‌های اشک میدانیم ما از جاں عزیز
مے بود از رشتۂ آن گوهرِ غلطاں عزیز

بے خبر پیر یکیه از لولوئ لالای دل است
داند از بیدانشیها گوهرِ دنداں عزیز

آرزومندِ گلِ بے خار از باغِ دلم
در خیالم نیست یاراں نو گلِ خنداں عزیز

معنیٔ رنگیں برایم نو گل است و نو بهار
نیستم بلبل که میدانم گل و ریحاں عزیز

نو گلِ کشمیر و رنگِ نو بهارِ زندگی
هر دو باشد خاطرِ عشاق را یکساں عزیز

از بهارستانِ کشمیرم چه لازم قیل و قال
کز بهارستانِ فردوس است خارستاں[1] عزیز

[1] خارستان اشارت از خارستانِ کشمیر است۔

گر نخوانند عندلیباں شعرِ دیری در چمن
رنگِ گل آہنگِ بلبل نیست اے یاراں عزیز

از شعلۂ آتشم چہ پرہیز
معشوقِ من است آتشِ تیز
بر چہرۂ دل کشاے آتش
دود است چو زلفِ عنبر آمیز
در گلشنِ شعلہ خیزِ آتش
خورشیدِ فلک گل است نوخیز
مستِ طربم ز شوقِ آتش
نے نے ز شرابِ عشرت انگیز
اے ساقیٔ شعلہ خو عطا کن
از آتشِ تیز جامِ لبریز
وانگاہ ز شیشہ خانۂ دل
یک قطرۂ مے بساغرم ریز

بے خار گلے درین چمن نیست
دیری ز چمن چو باد بگریز

درونِ خانہ آہوے است اما نیست رامِ کس
بچشمِ یار ماند نمیگردد بکامِ کس
عبث دامِ محبت خلق در آفاق گسترده‌اند
کہ این آہو ز ہشیاری نمے آید بدامِ کس
بصحراے کہ از مژگانِ آہو خار میروید
من از وحشی مزاجی ہا نخواہم بود رامِ کس
لبالب شیشۂ ما از مے مینا گدازی ہست

---

[1] این شعر تبع شعر بالا یعنی مطلع این غزل است معنی این شعر این است کہ خلقِ جہاں بے ہودہ براے
گرفتنِ آہو دام گسترده اند این آہو یعنی آن معشوق در دامِ محبت کسے نخواہد آمد یا ملتفت شم خواہد شد کہ ہوشیار و
لاابالی و مستغنی است ۔ [2] در شیشۂ ما آنچنان شرابِ شیشہ گداز دارد کہ بیکسند داغ شراب مانند لالہ کہ
برگ ہاے او شگفتہ میباشند جامِ کس یعنی بو الہوس شگفتہ خواہد شد مضمونِ شعر این است کہ شیشۂ دل
من بر داشتہ شرابِ عشق دارد جام بو الہوس طاقت برداشتن آن ندارد ::

که بشگافد بیک داغے برنگِ لاله جامِ کس
مگر بر برگِ گل کس نامه سوے کس رقم سازد
که مرغ آمد بگلچیدن درین گلشن زبامِ کس
اگر ناکس[ا] نگیرد بر زبان نامم چه غم دارم
بیا میزد نوشتم نامهٔ رنگین بنامِ کس
برابر گشته ام با خاکِ رہ یارب چه خوش باشد
که پامالم کند روزے سمندِ خوشخرامِ کس
نگردم گردِ بادش را دلیلِ رازِ پیچیده
صبا بسیار گردید و نپرسیدم پیامِ کس
زبانم تیغ آہسم تیر اما جاے جرأت نیست
شہیدِ دشنهٔ نازم چه جویم انتقامِ کس
اگر شمع است میکاہد وگر میناست میغلطد
به پیشِ قامتش در بزمِ ما مشکل قیامِ کس

ا۔ ہرگاه ناکس یعنی رقیب عدو تا نامِ من بر زبان نخواہد آورد چه پرواست شکر به خدا که من بنامِ یار نامهٔ رنگین نوشتم او البته نامِ من بر زبان خواہد گرفت ؛

شتاب رنگِ گل بیتابیِ شبنم دلالت کرد
که آب و رنگ در دنیا نمیباشد دوامِ کس
کس آگه از حریفان نیست ورنه می ظرفه کارے کرد
که زد یک جستن صہبا بذوقِ دل ز جامِ کس

مطلب از سیرِ جہانم شوقِ دیدار است و بس
این پریشانی براے طرهٔ یار است و بس
بادهٔ عشرت بجامم چرخِ مینائی نریخت
خاطرم شاد از لبِ میگونِ دلدار است و بس
نیستم مستِ خیالِ دولتِ دنیاے دوں
آرزوے خاطرم یک جامِ سرشار است و بس
نیست یارب در چمن از بادهٔ عشرت نشان
ہر گلے با ساغرِ خالی به گلزار است و بس
داستان گو عندلیبان[ا] از گلستان رفته اند

ا۔ عندلیبان یعنی دانایان نکته سنج از گلستان یعنی از جہان رفته ہستند حالا در چمنِ دنیا خار یعنی جاہلان زبان دراز موجود اند

باز بانِ تیز اکنوں در چمن خار است و بس

شبنم از دردِ نهانی بسے بیچاره گیست

چارهٔ این درد یارب چشمِ بیمار است و بس

لاله با داغِ دل و با خارِ حسرت رفت گُل

وائے در طرفِ گلستان خارِ دیوار است و بس

بسکه کم جوهر شناسانند در بازارِ عشق

گوهرِ عشقِ مرا دیری خریدار است و بس

بے رخت رنگِ بهار اے گُلِ خنداں آتش

دُودِ بوئے گل و گل شعله گلستاں آتش

باغباں تخمِ شرر کاشت دریں باغ مگر

که دمیده است بجائے گل و ریحاں آتش

آں پری چهره مبادا درِ اغیار زند

که زند رشک بکاشانهٔ یاراں آتش

لاله را[۱] نعل در آتش کمرِ کوه فتاد

گرمیے داغِ دلم زد به بیاباں آتش

جلوهٔ حُسنِ جهاں سوز تمنا چه کنم

که فگنده است خیالش بدل و جاں آتش

گر بطرفِ چمن[۲] آں رشکِ چمن رخت کشد

با گل و لاله شود دست و گریباں آتش

شعلهٔ فکرتِ دیری چه رسائی دارد

که زکشمیر رسیده است بایراں آتش

دل برد زمن شرارِ آتش

جاں نیز کنم نثارِ آتش

---

۱ خلاصهٔ معنی ایں که داغِ دلِ من از روئے حدّتِ گرمی صحرا را آتش زده لاله را بر کمرِ کوه که در آنجا قیامِ اوست نعل در آتش افتاد یعنی اضطراب پیدا شد که مبادا ایں جا هم شعلهٔ آتش رسد مرا سوزد

۲ معنیِ ایں شعر چنیں است که هرگاه آں رشکِ چمن یعنی آں معشوق در چمن خواهد رسید از رشکِ آں معشوق چمن را آتش خواهد گرفت بدیں وجه آتش گل و لاله دست و گریباں خواهد شد ؛

خورشیدِ فلک گلیست خودرو
با جلوهٔ نو بهارِ آتش
از پادشهاں خراج گیرد
ہر بندهٔ داغدارِ آتش
طفلِ دلِ من ز شعلہ خوئی
دارد ہوسِ کنارِ آتش
با آنکہ ز مے دماغ سوزم
از سر نرود خمارِ آتش
سرمستِ شرابِ ارغوانم
با شاہدِ گل عذارِ آتش
از گرمیِ آه جان و دل سوخت
دبیری چہ کنم نثارِ آتش

جاں سوختهٔ شرارِ آتش
دل بندهٔ داغدارِ آتش

ہر شعلہ گل است و دود سنبل
اے بیخبر از بہارِ آتش
از جلوهٔ خود رخِ پری را
پامال کند نگارِ آتش
گلچینِ چراغِ آفتابم
در محفلِ شہریارِ آتش
اخگر ہمہ لعلِ شب چراغ است
از دولتِ بے شمارِ آتش
ہر شام و سحر چو شعلہ لرزاں
خورشید بروزگارِ آتش
در مجمرِ سینہ دبیری امشب
دل سوخت بانتظارِ آتش۔

از ازل با منتِ یارِ آتش
ہم بغلِ شعلہ ہمکنارِ آتش

بلبلِ شعله خو درین چمنم
نو گلم شعله نو بهار آتش

شعله خو عاشقم برای من است
زلف دود و رخِ نگار آتش

نیست جای قرار چون آبم
بسکه بعد از دلم قرار آتش

بر سرِ خاک[1] آبروی مریز
مده از دست زینهار آتش

ترسم از سوزِ داغِ دل آخر
جوشد از چشمِ اشکبار آتش

آنچه سوز است در دلِ دیری
که رقم کرد بار بار آتش

---

[1] معنی این است که ای عاشق از دست هرگز آتش مده اگر از دست خواهی داد آبروی تو بر خاک ریخته خواهد شد ؛

عالمی غنچهٔ پیکانِ تو زد بر سرِ خویش
جانِ من سبزهٔ تیغِ تو شد از جوهرِ خویش

بهرِ مشقِ تو دگر لاله به سامانِ دوات
ورقِ گل ز رگِ خویش زند مسطرِ خویش

روغنم از مغزِ هما خورد ز آغازِ شباب
استخوانم که کنی دسته پیِ خنجرِ خویش

چشمِ[1] امداد ز کس نیست که مرهم سازد
پنبهٔ داغِ دلِ خویش کنم اخترِ خویش

جان[2] و دل دادم و آهم بفلک سر نکشید
بسکه شرمنده ام از ماهِ حیا پرورِ خویش

---

[1] امیدِ امداد از کسی ندارم که داغِ دلِ مرا علاجِ مرهم خواهد کرد الیته و داغِ دلِ خود را از اخترِ طالعِ خود پنبه خواهم نهاد و معالجه خواهم کرد یعنی که در دنیا کسی سوای اخترِ طالعِ خود مددگار نیست ؛

[2] جان و دلِ من برباد رفت امّا آهی نه کردم بدین وجه که معشوقِ من حیا پرور است مبادا از آهِ من عشق بازی ظاهر خواهد شد۔ آن معشوقِ حیا پرور را خجالتی پیدا خواهد شد ؛

غنچہ از ریزۂ زر رفت بتہ زد[1] لاف
دہنش خندہ زناں کرد عیاں گوہرِ خویش
پردہ از خویش برانداز و جہاں حیراں کُن
دلبری آئینہ نہاں چند بخاکسترِ خویش[2]

دلِ من آب شد و در خون نشست وقت آرامش
اگر بلبل ز نجد شبنمِ گل بے نہم نامش
دلبری ہا بہشت آئینہ صاف و شستہ میگوید[3]

ا۔ غنچۂ گل بہ اندکے ریزۂ زر زد و ازد لاف زنی گرد دہانِ معشوق برنا نیامے ہودۂ غنچہ خندہ زد و گوہرہاے دندانِ معشوق کہ دُرہاے بے بہا ہستند عیاں شدند :

۲۔ مرادِ شعر این است کہ اے دلبری پردہ از خود دور کُن یعنی باہلِ جہاں اصلیتِ خود و جوہرِ خود ظاہر ساز جہاں از دیدنِ جوہرِ جلالِ شما کہ جانِ جاناں در وجودِ شماست دیدۂ حیران خواہد شد آئینہ خود را تا چند زیرِ خاکسترِ وجودِ خود پوشیدہ خواہی گذاشت :۔ ۳۔ یعنی این شعر دقیق است بدیگونہ معنی است کہ با تیغِ ابروے یار دلبری نباید کرد چرا کہ آئینہ صاف و شستہ میگوید کہ آبِ تیغ یعنی جوہرِ تیغ از خوفِ تیغِ ابرو سپر گرفتہ است بدین وجہ آئینہ میگوید کہ خود آئینہ آب دار را صورتِ سپر است از ہماں صورتِ خود شہادت میدہد کہ بدین نمط آبِ تیغ ہم سپر شدہ است

سپر شد آبِ تیغ از بیمِ ابروے سیہ فاشش
چہا از شوخ چشمیہاے آں صیاد میگویم
کہ چوں چشمِ پری شوخ است چشمِ حلقۂ دامش
صبا[1] آشفتن دستارِ او ترکِ ادب باشد
ز نقشِ پا پیام آور کہ میبوسم بہ پیغامش
کجا[2] لطفِ کفِ ساقی تو اندر رفت از یادم
بجاے رشتہ بر انگشت پیچیدم خطِ جامش
دواے[3] چشمِ بیمارش ندیدم گل شکر یا رب
سپردم جانِ شیریں را بتلخی ہاے بادامش

ا۔ اے بادِ صبا دستارِ آں معشوق از ہوا پریشاں مکن کہ بے ادبی است از نقشِ پاے معشوق پیغامے بیار کہ آں پیغام را بوسہ خواہم زد بوسہ بہ پیغام زدن حرفِ معروف است :

۲۔ مہربانیِ دستِ ساقی چگونہ فراموش خواہم کرد بابتِ یادگیری از خطِ جام رشتہ بر انگشت پیچیدہ ہستم نوعیکہ از رشتہ با انگشت پیچیدن سخنے بیاد مے آید بداں نوع از رشتۂ خطِ جام کہ ساقی بخشیدہ است مرا مہربانی ساقی یاد مے آید

۳۔ علاجِ بیماریِ چشمِ یار از گلشکر صورت پذیر ندیدم ازیں وجہ جانِ شیریں خود را بتلخی ہاے بادام یعنی چشمِ معشوق ملحق کردم تلخ و شیریں باہم ملحق شدہ معتدل میشود مغزِ معنیِ شعر این است کہ چشمِ بیمارِ معشوق جانبِ بیمارِ عاشق میخواہد :

دلِ دیری مباد از اختلاطِ زلفِ او غافل
گرفتاری است آغازش پریشانیست انجامش

تیغ است مینی او دارم بدل نشانش
یا ناوکیست پیکاں از غنچهٔ دهانش
چشمش کشید خنجر شمشیر آخت ابرو
من عاشقم چه ترسم از زخمِ این و آنش
هرچند در خیالم هیچ است و هیچ در هیچ
اما به پیچ و تابم از دوریِ میانش
دلبر سحر بخوابم از نیم ناز دل برد
یک بوسه داد آخر کردم نثار جانش
بلبل درین گلستان صد داستان سحر خواند
اما نخواند حرفی از شرحِ بوستانش[۱]
دوشم بخوابِ نوشین آں نوش لب شکر داد

---

۱ بوستان درین جا اشاره از رخسارِ معشوق است ؛

نتوان بخلق گفتن از نامش و نشانش
صهبای ارغوانی بے یار خوش نباشد
دیری بنوش جامی با روےِ ارغوانش

نزاکت آنقدر ہا جوش زد از رویِ گلنارش
که از بادِ پرِ پروانه گل شد شمعِ رخسارش
زدم گل بر سرش از بس نزاکت در خطر دارم
مبادا آتشِ گل شعله انگیز و ز دستارش
خیالِ[۱] بوسه کردم تلخیِ مرگم بیاد آمد
که خواهد جانِ شیرین را بدل لعلِ شکربارش
ندارم[۲] جرأت بر در زدن گلزارِ حسنش را

---

۱ من خیالِ بوسه گیریِ لبِ یار در دل کردم ہماں وقت مرا تلخیِ مرگ یاد آمد بدیں وجه که معشوق عوضِ بوسه جاں خواہد طلبید بوسه گرفتن جاں دادن است ؛

۲ بر در دروازهٔ گلزارِ معشوق که خواسته‌ام کشادنِ طاقتِ جدا کردن ندارم اما از راهِ رخنهٔ دیوار تماشای گل کرده

۳ اصلیتِ معنیِ شعر این است که با معشوق جرأتِ وصال ندارم اما از دور حسنِ معشوق را نظاره می‌کنم ؛

مگر گل دیده‌ام از رخنهٔ دیوار گلزارش

دل دیوانه‌ام را اشتیاق سیر گلزار نیست
که در مژگان پریزاد است خار چار دیوارش

کس از گلزار حسنش گل نچیده است و نخواهد چید [1]
مگر از سبز بختی‌ها کسے بر سر زند خارش

خیال عالی دیری بس بیدار مغز همت
که در خواب این غزل گفتست امشب طبع هشیارش

نه تنها نکهت جان است بوی عنبرین مویش
روان بخش است عالم را شمیم خلق نیکویش

چمن صحرا است چین‌ها غنچه گویا نافه چین است
درین گلشن عبیر آورد باد از گلشن کویش

---

[1] خلاصهٔ این شعر این است که کسے از گلزار حسن یار گل نچیده است و نخواهد چید معنی آن اینست که هیچ کس با شاهد حقیقی واصل نشده است و نخواهد شد با هیبت او نیافته است شاید کسی از روی خوش قسمتی خارے از گلزار حسن آن شاهد حقیقی بر سر زند یعنی شمهٔ از قدرت های او دریابد ۔

چنان قمری از عشق سهی سرو چمن گردد
اگر طرف چمن گردد سهی بالای دل جویش

ز لعل نوشینش بکارم نوشدارو نیست
که بر دل زخم کاری زد خم شمشیر ابرویش

بپاے سرو اے دلبری بساط سبزه گسترند
بیا بنشین بزن جامے بیاد نو گل رویش

که دارد در جهان جرأت که گردد گرد مشکویش
مگر شیر فلک گردید بگرد سگ کویش

شکار لاغرم اما ز بخت خویش مے نازم
که از بس شیرگیر بیها شکارم کرده آهویش

چسان این خاطرم از ورطهٔ غم بر کنار آید
که دارم صد خطر از چار موج چاه ابرویش

زگرمیهای آن دلبر خیال خام مے پختم

نشستم بر سرِ آتش چو دیدم گرمیِ خویش

شمارِ ریگِ صحرائی جنون افگند از کارم
جنونم کارفرما شد کشیدم در ترازویش

به سویم بادِ نوروزی نویدِ وصل یار آورد
چو گل خندان و چون بلبل غزلخوان میروم سویش

چرا در فکرها مانم که بستاند اجل جانم
کنم این رشته را پیوندها با تارِ گیسویش

نه بستانیکه دلبر شانه زد زلفینِ پرچین را
نگارستانِ چین گل نافهٔ چین است شببویش

زره به بانوی یارانِ دنیا ایمنم دیری
که دائم شیرگیرم با خیالِ چشمِ جادویش

*

ز بختِ سبز رفتم یک سحر در گلشنِ کویش
ز سوراخِ درِ دیوار دیدم نوگلِ رویش

چسان طرفِ چمن در سایهٔ سنبل برد خوابم

که بی صبر و قرارم با خیالِ سنبلِ کویش

معماهای حسنِ سبز را تشریح و توصیف است
خطِ سبزیکه پیدا شد بگردِ صفحهٔ رویش

مگو از سنبلِ تر آب میریزد بهارِ خط
که آبِ رفته باز آورد این نو سبزه در جویش

منازِ ای دل که دلبر گفت من دلسوزِ عشاقم
که جان و مغزِ جانم سوخت نازِ چشمِ جادویش

چرا مجنون صفت گیرم به آهوانش در صحرا
که انس و اختلاطم هست دائم با سگِ کویش

بهای استخوانم جوهری لعل و جواهر گفت
که بسمل گشته ام از تیغِ جوهردارِ ابرویش

ازین اشعارِ تر یارب که دیری گفت میگویم
که آبِ زندگی همواره جاری باد در جویش

*

چه شد در زندگی محروم ماندم از کفِ پایش

که صورت بست بر خاکسترم نقش قدمهایش
کجا با روی خوبش ماه کنعان را خریداریست
خراج مصر می ارزد لب لعل شکرخایش
مگر چون ماه نخشب صورتم بستند از سیماب
که بیتابم مدام از شوق روی ماه سیمایش
دهان تنگ آن دلبر مگر مهر سلیمان است
ولایت گشته در زیر نگینم از تولایش
چراغ هستی خود را همان میخواهم از صرصر
تمناهاست در خاطر که سوزم در تمنایش
ندارم آنقدر طالع که بر گرد سرش گردم
مگر قربان شوم بر پای قربان سراپایش
چراغان جهان را از نظر افگنده ام دیری
ز داغ عشق می نازم که در دل گرم شد جایش

بعالم هرزه گشتم عمرها بهر تماشایش
بجز آیینهٔ دل نیست عکس روی زیبایش
ز سر تا پای چون آیینه گشتم محو حیرانی
که در آیینهٔ دل یافتم عکس سراپایش
سهی سرو خرامانش بخوابم مست عشرت کرد
چو مینای شراب ناب کردم در بغل جایش
بدستم داد جام باده دادم داد عشرتها
زدم یک بوسه از مستی به لعل باده پیمایش
خرامان باده در سر رفت از پیشم ز خویشتنم برد
که نقش پای ساقی نیست کم از جام صهبایش
کتاب عشق را کردم مکرر سر بسر تا پا
مگر محتاج تعلیم تفسیر معمایش
دل دیری بجای خویش با توقیر و تمکین بود
ز خویشش برد اول یار آخر برد از جایش

چساں دستم رسد یارب بچین عنبرین مویش
که دل چون نافهٔ چین خون شده است از چین ابرویش

چساں آں طرهٔ مشکین بچنگ آرم به بیداری
که در خواب سحرگاهی نکردم از ادب بویش

و به دل را چساں زنجیر خواهم کرد معذورم
که شد پای خیالم بستهٔ زنجیر گیسویش

خیال ساده رویان جهانم رفت از خاطر
که می در خواب خویش دیدم صفای روی نیکویش

پریزاده که دی در خواب دیدم طرفه صحرائیست
پری دیوانه گردد با خیال چشم آهویش

خدارا ای صبا از منزل جاناں پیامم ده
بسی رفتم به بستانها ندیدم نو گل رویش

حصول از چه سوی دهر مطلبهای بی‌معنیست
خوشا فرخنده آں اینکه بی مطلب روم سویش

ز شعر دیری کشمیر لذت گیر شد کامم
زهی اشعار شیرینش زهی طبع غزل گویش

که دارد در جهاں جرأت که گل چیند ز گلزارش
که از مژگان خورشید است خار چار دیوارش

درین باغ از جنون بوالهوس چون غنچه خندانم
که گل چیدن تمنا کرد از گلزار رخسارش

بترک باده واعظ گفت میدانم پریشاں گفت
که آید باد نوروزی کند آشفته دستارش

بصحرای جنون آهو بمجنوں الفتی دارد
که از پا میکشد از سوزن مژگان خود خارش

نخست از یک نگاهی نیم بسمل کرد عالم را
نمیدانم چها آخر کند چشم ستمگارش

به تیغ غمزه آں دلبر هلاکم میکند آخر

جگر داری گفتم تا چند با زخم جگر دارش
بہائے بوسہ نقدِ جاں اگر منظور خواہد شد
چرا دیری نہ بوسد لبِ لعلِ شکر بارش

*

دلم از دامِ بلا نیست خلاص
یعنی از زلفِ دوتا نیست خلاص
بلبلاں بستۂ دام اند چہ شد
کہ دریں باغ صبا نیست خلاص
یار[1] آئینہ بکف منتظر است

۱؎ یار یعنی معشوقِ حقیقی آئینہ در دست گرفتہ انتظار مے کشد کہ طوطی را تربیت خواہم کرد اما طوطی از سلسلہ ہا آزاد نیست کہ نزدیک او رود خلاصۂ معنی ایں است کہ معشوقِ حقیقی بہمہ سامانِ تربیت در انتظارِ طالب است اما طالب از سلسلہ ہائے ہوا و ہوس فرصتی ندارد چگونہ نزدیکِ معشوقِ حقیقی کہ مطلبِ طالب است تواند رسید وقتیکہ از سلسلہ ہائے ہوا و ہوس خلاص خواہد شد تواند رسید؛

طوطی از سلسلہ ہا نیست خلاص
سوختم[1] شمع صفت استادہ
اینچہ بزم است کہ جا نیست خلاص
چہ کنم[2] چارہ کہ از بادِ سحر
غنچہ بستۂ ما نیست خلاص
بر درِ پیرِ[3] مغاں مینالم
کہ درِ مغبچہ ہا نیست خلاص

۱؎ معنی ایں کہ مانندِ شمع کہ استادہ مے سوزد من ہم دریں مجلس استادہ سوختم چرا کہ دریں مجلس از روئے کثرتِ مجلسیاں جائے در مجلس خالی نیست؛

۲؎ چہ علاج کنم کہ از بادِ صبح غنچۂ بستۂ ما یعنی دلِ ما خلاص نہ شد معنی ایں شعر شاملِ معنی شعرِ دوم کہ پائینِ ایں شعر بقالبِ تحریر آمدہ است است؛

۳؎ بر دروازۂ پیرِ مغاں یعنی پیر و مرشدِ پاک خود نالہ میکنم کہ غنچۂ دلِ ما بستہ است توجہ فرمایند کہ خلاص خواہد شد بر درِ مغبچہ ہا یعنی شاگردانِ مرشد رفتہ بودم دروازۂ آنہا ہا بند بود مدعا ایں کہ شاگردان فتحِ بابِ من نشد از مرشدِ کامل فتحِ بابِ من تواند شد؛

گریہ افگند بہ پایم زنجیر[1]
بسکہ گِل کرد کہ پا نیست خلاص

در خیالاتِ لباسم[2] دیری
چہ کنم بندِ قبا نیست خلاص

بے رخش در چمنم با گل و نسرین چہ غرض
با کہ سہی سرو چہ مطلب بہ یاسمین چہ غرض

ہوسِ بوسہ زیاقوتِ لبش دارم و بس
با مئے لعل و با جامِ بلوریں چہ غرض

غرض از سیرِ کتابم خبرِ فرہاد است

---

۱ کثرتِ گریہ راہ را آنقدر گِل کرد کہ پاے از گِل خلاص شدن نتوانست گِل گویا کہ زنجیرِ پا گشتہ شد ۔
۲ در خیالاتِ لباس یعنی خیالاتِ متقلد و باطل دارم چراکہ بندِ قباے یار دانستہ وصلِ او کہ کارِ
اصل است صورت پذیر نیست ازیں وجہ خیالاتِ پریشاں میبافم ۔

عاشقم با خبرِ خسرو و شیریں چہ غرض

خاطرم بر و خیالِ لبِ میگون کسے
با خیالِ لبِ جام و مئے رنگیں چہ غرض

دیری از دوستی و دشمنیِ ام فارغ بال
چہ مراد است بہ تحسین و بہ نفریں چہ غرض

بے رخِ یار سیرِ باغ غلط
ریختن بادہ در ایاغ غلط

در گلستاں بپاے سروِ سہی
بے سہی قامتش فراغ غلط

ساغرش[1] دُور از لبِ یار است
در دلِ لالہ نیست داغ غلط

---

۱ ساغرِ لالہ از لبِ یار دُور است یعنی کہ بادہ در جامِ لالہ شراب کشیدہ است ازیں وجہ لالہ را داغ بر دل است ۔

عاشقم مونسم شبِ تار است
ماہتابم غلط چراغ غلط
سرکشی از دل و دماغم بود
عاقبت دل غلط دماغ غلط
یار[1] درخانہ یافتم آخر
داشتم پے غلط سوراغ غلط
لبِ لعلش ببوس اُے دیری
ہوسِ لعلِ شب چراغ غلط

از حیاتم بے مے و ساغر چہ حظ
گر بود ایں ہر دو بے دلبر چہ حظ
چوں خزانم گنجِ زر یارب بدہ

[1] یار یعنی معشوقِ حقیقی درخانۂ دل خود آخر کار یافتم بہ باعث پے غلط و سوراغ غلط جستجو ے یار در اطراف میکردم ؛

از بہارِ زندگی بے زر چہ حظ
تلخیِ دشنام یارم آرزوست
در مذاقِ عشق از شکر چہ حظ
باخیالِ آبِ شمشیرش مرا
از زلالِ چشمۂ کوثر چہ حظ
عاشقاں را بے لبِ میگونِ یار
دیری از دورِ مے احمر چہ حظ

پروانہ[1] آشکار نمیکرد رازِ شمع
گل کرد عاقبت ز زبانِ درازِ شمع
پروانہ سوخت خاک شد و سر بباد داد
پروا از و نکرد بنازم بنازِ شمع

[1] پروانہ یعنی عاشق اسرارِ عشق را ظاہر نہ ساخت شمع یعنی معشوق از زبانِ درازِ خود در مجالس افشاء اسرارِ عشق کرد عاشق را ہیچ خطا نیست ؛

رنجور دار را غم رنجور جاں گداز
فانوس بیقرار ز سوز و گداز شمع

عشاق مرگ خویش بہ جاں آرزو کنند
پروانہ را چہ غم بود از ترکتاز شمع

پروانہ جان خود بتفاخر نثار کرد
در خدمت شہنشہ گردن فراز شمع

نتواں بدیدہ حسن جہاں سوز یار دید
زیں وجہ قانعم برخ دلنواز شمع

ویری چو پے بحسن حقیقت نہ بردۂ
رویت غنیمت است ز حسن مجاز شمع

اے بفکرت دل از جہاں فارغ
روے بنما شوم ز جاں فارغ
با جبین شگفتہ روے نمائے

اے بہار تو از خزاں فارغ

در چمن حال دل بہ چساں گویم
نیست بلبل ز داستاں فارغ

دل بجوے کہ باغ باغ شگفت
کہ شد از سیر بوستاں فارغ

خاطر نسیم بسملاں دریاب
اے دم تیغت از فساں فارغ

تیر مژگاں شکست لشکر ہا
تیغ بیکار شد سناں فارغ

ویری آں ماہ قتل عالم کرد
از ستم گشت آسماں فارغ

آں سرو ناز با قد دلجو بیک طرف
زیں چشم آب خیز رواں جو بیک طرف

از وحشتِ دلم به بیابان خبر که کرد
مجنوں بیک طرف شد و آہو بیک طرف

بربادیِ دلم ز کشاکش شد عاقبت
یک سو کشید کاکل و گیسو بیک طرف

چشم[1] عبث براہِ صبا انتظار داشت
یک مو نہ رفت از رخِ نیکو بیک طرف

مژگانِ او بیک طرف تیر مے زند
شمشیر میزند خمِ ابرو بیک طرف

خورشید[2] را وبال بمیزاں روا بود

---

۱ خلاصۂ معنی این کہ دیدۂ من بے ہودہ انتظارِ بادِ صبا مے کشید در خاطرم بود کہ بادِ صبا آمدہ زلف از روے یار خواہد برداشت نظارۂ روے یار خواہم کرد بادِ صبا آمدہ یک موے از روے یار بیک طرف نہ کرد خیالِ من باطل شد دیدۂ من بے ہودہ انتظار مے کشید ؛

۲ آفتاب با یار ہم ترازو از یک طرفِ ترازو ہم پلہ گردید یعنی مقابل شد ازیں وجہ او را در میزان وبال جائز است بقولِ اختر شناساں آفتاب را در برجِ میزان وبال است میزان و ترازو بیک معنی است ؛

با یار پلہ شد به ترازو بیک طرف

دیری ز شوقِ مصرعِ صائب دلم شگفت
گلہا تمام یک طرف آں رو بیک طرف

آتش شگوفہ ایست ز جوشِ بہارِ عشق
اخگر نمونۂ ثمرِ شاخسارِ عشق -

جز آہِ سرد نیست کہ برخاست از دلم
سروے کہ قد کشد بلبِ جوئبارِ عشق

بلبل گلے شگفتہ ز چشمِ ترت نہ شد
در خاطرت مگر نخلید است خارِ عشق

یارب چگونہ بال فشاں میرود بباغ
مرغیکہ گشتہ است بہ تیغِ نگارِ عشق

دورِ قمر[1] بکام نباشد اگرچہ غم
آتش زنم بخرمنِ ماہ از شرارِ عشق

تنہا نہ دل مقابلِ گل شد بزخمِ تیغ
با لالہ تیغ آشد جگر داغدارِ عشق

خوش کردہ اند رنگِ گل و لالہ عاشقاں
دیریست دلم خوش است برنگِ بہارِ عشق

برآں سرم کہ نشینم بزیرِ سایۂ تاک
شرابِ ناب پیاپے کشم بکاسۂ خاک

نگفتمت ز شرابے کہ در رگِ تاک است
ازاں شراب کہ جوشد ز شیشۂ دلِ پاک

---

[1] دورِ قمر یعنی دنیا اگر بمرادِ عشاق نباشد خرمنِ ماہ را خواہم سوخت کہ ماہ بقولِ منجمانِ حکیماں مدارِ دنیاست ازیں وجہ دنیا را دورِ قمر نوشتند مرادِ شعر ایں کہ اگر دنیا مخالفت کند ماہ کہ مصدرۂ مدارِ دنیاست برہم خواہم زد دنیا را بنیاد خواہم کشید۔

ز فیضِ مے چو فلاطون خم نشیں گویم
خبر ز کیفیتِ شیشہ خانۂ افلاک

بجائے[1] عدل نشینم بتختِ کاؤسی
برم پیالۂ جمشید از کفِ ضحاک

ز موجِ خیزیِ مینائے دل درآں محفل
بجائے اشک چکد مے ز دیدۂ نمناک

ہزار پیچ بود گرچہ زلفِ معنی را
بہ نیمِ لحظ کنم شانہ از دلِ صد چاک

ازیں خیالِ پری ہا مرادِ من ایں است
کہ شمعِ عقل فروزم ز شعلۂ ادراک

روم بدرگہِ پرتاب سنگھ شاہجہاں

---

[1] قصۂ ضحاک و جمشید مشہور و معروف است کہ ضحاک سلطنتِ جمشید را جبراً گرفتہ است معنیِ شعر ایں است کہ پیالۂ جمشید کہ ضحاک از و جبراً گرفتہ است از ضحاک گرفتہ بجمشید خواہم داد عدل خواہم کرد۔

بآرزوے شرفِ پاے خود هم بخاک
بدور دورِ چنیں پادشہ عجب نہ بود
کہ از حوادثِ دورِ قمر شوم بے باک
بیادِ مجلسِ او خوش بود اگر چو گل
پیالہ گیرم و از شوق جامہ سازم چاک
چو فی المثل بزباں آورم سخاوتِ او
شود بہ بخل مثلِ بحر و ابر در امساک
چو دادِ جود دہد از سرِ جہانبانی
شہانِ دہر کنند از وجودِ خود خاشاک
چو شیر گیر[1] بقصدِ شکار مے تازد
ز صولتش بکشد شیرِ شرزہ سر زمغاک

[1] شیر گیری دو معنی دارد یکے شیر گرفتن یعنی شکارِ شیر کردن و دوم مستی، شہاب دریں شعر ہر دو معنی مطابقت دارد کہ در موقعِ شکار قصدِ شکارِ شیر و نیز مستی لازم است

نہ جست شیرِ فلک از کمندِ تدبیرش
شکار کرد ولیکن نہ بست بر فتراک
بر آستانۂ او آسماں کمر بستہ
چو چاکرے کہ بخدمتگری بود چالاک
تبارک اللہ ازیں آستانۂ تعظیم
کہ ہست سجدہ گہِ قدسیانِ عالمِ پاک
بفرقِ دشمنِ جاہش ہمیشہ مے خواہم
کہ بیدریغ زند روزگار تیغِ ہلاک
برائے او ز خدا نیز آرزومندم
بکام دورِ قمر یار و یاورش افلاک
ز سعیِ فکرِ رسایش عجب نمیدانم
خزف گہر شود و زہر میشود تریاک
چراغِ درج نیابم ز رشحۂ قلمش
کہ ہمتش علم افراخت از سمک بسماک

ز سیر پاے خیالم مخند اے ویری
که رفته رفته بدریا رسد خس و خاشاک

بر چهرهٔ بهار گل و لاله ریخت رنگ
ساقی بیار بادهٔ گلرنگ بیدرنگ
یا رب درین چمن چه کنم جام لاله را
داغم ز شوق جلوهٔ صهباے لاله رنگ
هوشم نبرد جلوهٔ مستانهٔ بهار
ساقی بکش ز شیشه پری بارخ فرنگ[۱]
دیدم بخواب دوش پری پیکرے که بود
رویش چو گل شگفته دهانش چو غنچه تنگ

---

۱ از شیشه پری با روے فرنگ کشیدن اشارت از شراب کشیدن است افسونگران پری را در شیشه بند میسازند باین تمهید در شعر آمده است که اے ساقی از شیشه پری بکش مراد این است که شراب بده ؀

بند قبا کشاد و سر زلف شانه کرد
مے نوش کن بعشرت طرب شد نواخت چنگ
با من بخنده گفت که عیش مدام جوے
مے خور ز شیشهٔ دل و مینا شکن بسنگ
وانگه بر آستانهٔ داراے روزگار
بنشین بروے خاک مکن فکر نام و ننگ
پرتاب سنگهه خسرو عالی نسب که هست
از شوکتش ز هند مثل تا بروم و زنگ
گه همتش قدم بسر فرقدان نهد
گه جرأتش بسیر فلک میزند خدنگ
آهو گهے ز خلق خوشش آرمیده است
گاهے ز صولتش همه تن داغها پلنگ
از فیض طبع صالح و انصاف پرورش
جویاے صلح آب با آتش بجاے جنگ

بے آبروست بحر بدورِ سخاوتش
باشانِ او بکوه نماند است شان و سنگ
خاکِ درش بفرقِ ملائک نسیم بُرد
بے سرمه کرد دیدهٔ خوبانِ شوخ و شنگ
قربانِ شوم بطالع و بختش که مشتری[1]
باشوق مه ز ثور بخرچنگ زد شلنگ
از چشمهٔ حیات لبالب پیالهٔ
بخشد ترا که نیست به بخشائشش درنگ
شاها ازین نوید بدرگاهت آمدم
چون گل شگفته کن دلم از لطفِ رنگ رنگ
اے آنکه ظاهرت کرم و باطنت صفا

[1] در منطقة البروج بعد برجِ ثور برجِ جوزا است بعد برجِ جوزا برجِ سرطان است معنیِ شعر این است که مشتری که سعدِ اکبر است از برجِ ثور برجِ جوزا درمیان گذاشته در خرچنگ یعنی برجِ سرطان شد گویا رفت باماه در برجِ سرطان قران السعدین کرد بخت و طالع این بادشاه را شرف و سعادت بخشید

آئینه مرا ز مروت گداز زنگ
یعنی بجامِ خالیم از آبِ زندگی
رطلِ گران بریز که پیمانه نیست تنگ
گر اوجِ همتِ تو کند دستگیریم
سهلست کهکشانِ فلک را کشم بچنگ
دیری مدام میطلبد از خدا ترا
بر سر کلاهِ شوکت و در بر قبائے تنگ

در گلستانیکه گل چیدن ندارد بار گل
باغبانش را بجائے خار بر دیوار گل
در دلِ شب غنچهٔ دل یکنفس بیغم نگل شگفت
از بهارِ بے خزان چیدم سحر بے خار گل
بلبلِ باغِ بهشتم باگلستانم چه کار
کرو کالاے طبع رنگینم که شد بیکار گل

کاش از چشم سفیدم خونِ دل گردد عیاں
تا بمردم چشم زند بر گوشهٔ دستار گل

روی نیکو تابِ مستوری ندارد عاقبت
فاش میگفت این حکایت بر سرِ بازار گل

جمع کن زلفِ پریشاں را بگلگشتِ چمن
تا کند حسنِ خدادادِ ترا اقرار گل

آں صنم[1] روزی اگر تشریف آرد در چمن
از رگِ خود بست دیری در ازل زنار گل

خوشا دمیکه کشایم درِ خزانهٔ دل
نگینِ جم بکف آرم ز کنجِ خانهٔ دل

---

[1] زنار شیوهٔ بت پرستاں است گل از ازل زنار از رگِ خود بسته است که آں بت کدام وقت تشریف خواهد آورد اشارت معنی این است که گل عجائبِ مخلوقات است زنار داری را پسند کرده است زنار داری و بت پرستی در دنیا شیوهٔ عالی نژاداں است شاهدِ حال گل است ؛

نگینِ جم چه کنم از خطا هوس کردم
بجامِ جم بخورم می ز شیشه خانهٔ دل

بچنگ و عود چه حاجت بمطربم چه نیاز
بمجلسی که بگوشم رسد ترانهٔ دِل

شرابِ لعل چه نوشم بجامِ زر آلوده است
که سرخوشم ز مئِ عیشِ جاودانهٔ دل

ز گنجِ سیم و زرم بی نیاز و مطلبم
دُرِ یتیمم ز دریای بیکرانهٔ دل

دلست مامنِ صاحبدلاں کون و فساد
بر آں سرم که نهم سر بر آستانهٔ دل

جهاں[1] ز سایهٔ صاحبدلاں شرف دارد

---

[1] شرفِ سایهٔ هما معروف و مشهور است معنیِ شعر این است که در آشیانهٔ دلِ صاحبدلاں هما یعنی دلدار خفته است بهما شرف صاحبدلاں مشرف اند بدین تسلسل دنیا از سایهٔ صاحبدلاں شرف دارد ؛

که خفته است همائے در آشیانهٔ دل

ز داغِ عشق دلم بسکه سوخت اے ویری
زبانِ شمع زبانم شد از زبانهٔ دل

از شعلهٔ خوبیِ گل یارب چو لاله داغم
جوشِ بهارِ آتش مے ریخت در ایاغم

از پیچ و تابِ آهم دل سوزِ من چه پرسی
با شوقِ دودِ آتش آشفته شد دماغم

یکشب بیادِ آتش اے کاش روز گردد
مشعل فروز گردد خورشید در چراغم

در سایهٔ که یارب جا کرده ام که خورشید
هر روز گرد عالم سرگشتهٔ سراغم

بانو بهارِ عمرم بادِ خزاں نسیم است
با غم شگفته خاطر دلگیر از فراغم

در گوشهٔ بیاباں داغم چو لاله امروز
چوں گل پیاله برکف می بود طرفِ باغم

بیخار نیست یک گل یک لاله نیست بیداغ
دیری گرفت خاطر از سیرِ باغ و راغم

من غلامِ داغِ سرِ آتشم
خانه زادِ شهریارِ آتشم

شعلهٔ آهم گل و گلزار سوخت
بلبلِ جوشِ بهارِ آتشم

مرغِ آتشخوارم و آتش مزاج
وانه یابد از شرارِ آتشم

هر شبم از پنبهٔ مه در خطر
شعلهٔ بے اختیارِ آتشم ۱؎

۱؎ منکه شعلهٔ بے اختیارِ آتش هستم در خطر هر شب باشم که مبادا این شعلهٔ بے اختیارِ من بلند شود و پنبهٔ ماه را که بر فلک است بآتش سوزد ٭

exalted and august presence and put him to a test. The assiduity and dexterity of this humble one was declared commendable by them.

In conclusion he requests the connoisseurs of the age to examine carefully and impartially these extraordinary conceits invented by the humble writer. If, however, there be any discrepancy, let them not reprehend him, nor grudge him a correction.

هر سحر خورشید راهم میزنند
روز و شب در انتظارِ آتشم
شمع چون انگشت گیرم در دهان
طفلِ بدخوے کنارِ آتشم
سرد شد خاکسترم دیری هنوز
بندهٔ آئینه دارِ آتشم

بندهٔ خوش اعتقادِ آتشم
چون سمندر خانه زادِ آتشم
شعلهٔ ادراک شاگردِ من است
درس خوان از اوستادِ آتشم
کاش بخشد خلعتِ خاکستری
خسروِ عالی نژادِ آتشم
باوجودِ روی گرمِ آفتاب

vowel yā (ی). A should indicate all the simple letters to B in a manner as would be demanded by necessity and use on various occassions, according to the detailed instructions given above. It is incumbent upon A that when he expresses the letters of a word, he should pause for a second or two, so that B according to his own power of understanding, may form words by combining the simple letters. Further, it is necessary for A that when the gestures of the simple letters are over, he should look downwards so as to coavey to B that the word has ended there, which could be only formed after combining several simple letters Again, it devolves upon A to be alert in delivering such gestures so that if, for instance, he will have to convey the idea of the alif-i-mamduda (prolonged آ -ā), he should wink once and then a second time after pausing for half a second, whereby B may understand that the prolonged alif (الف ممدوده) is meant; otherwise if A winks twice without a pause, B will be misled and take it as the simple dotted letter bā (ب). Again, if, for example, the undotted letter dāl (د) is to be conveyed first and the letter alif (ا) after it, on this occasion too, it is the duty of A to pause for half a second after closing the eyes once, and wink once, in order that B may be able to understand that the letters dāl (د) and alif (ا) are meant. Otherwise, if A winks once, without making a pause after closing the eyes, B is likely to commit a mistake in regarding it as hāi hauwaz (ه). In the case of such points and on the occasion of separating the simple letters to form words it is necessary and essential for A to exercise the utmost caution and care. For B, it is necessary to act vigilantly in receiving gestures from A and compose words from the simple letters so as to grasp verses and anecdotes from the combinations formed.

Both A and B are required to be well-versed in pronunciation and diacritical marks used in the Persian language and should be possessed of an alert memory. Further, it is essential for them to have practice off and on in this respect lest they should call morning by the name of evening and *vice-versa* at the time of test.

Let this fact be brought to the notice of the enlightened minds of the critics of the age, that though these rare points are easy yet their easiness involves difficulty. Nobody can acquire mastery over them without hard exercise. This most insignificant one among mankind (*i. e.* the author) known as Pt. Raja Kaul "Arzbegi" bearing the nom-de-plume of "Dairi", being in service at the court of His Highness the Mahārāja Sāhib Bahādur of Kashmir—may his prosperity endure for over !—invented these quaint conceits and wonderful points in the prime of his youth. Thereafter, he carried on practice in the system with great assiduity for several months. During the period immediately following this invention, these extraordinary gestures became widely known in the paradise-like land of Kashmir. Pt. Rāja Kāk Sāhib, Munshī Telak Chand Sāhib, Shaykh Salāmud-Dīn Sahib* and several other honourable gentlemen met him and subjected him to a test. By and by the report of these subtle points reached the auspicious ears of His Highness Shri Mahārāja Gulābsingh Sāhib the Great, of blessed memory, and afterwards made its way within the exalted hearing of Shri Mahārāja Ranbīrsingh Sāhib Bahādur-asylum of the world. Both the Mahārājas of blessed memory got this humble servant, who was an employee at the royal court, seated before their

*These gentlemen were the grandees of the time- Pt. Rája Kák Dhar being the most distinguished one.

For figures 10 to 90.

When A looks to the right after having winked once, B should know that it means the letter yā as a vowel (ی -y).* If the former looks to the right after having winked twice, it should indicate the Arabic letter kāf (ک -k) to the latter. If, on this occasion, A looks upwards, it should stand for the Persian letter kāf gāf (گ -g) for B. If A looks to the right, after having closed the eyes thrice, it should denote (to B) the letter lam (ل -l). If A looks to the right, after having closed the eyes once, it should suggest (to B), the letter mīm (م- m). If A looks to the right after having closed the eyes once, and winked once, it should be regarded (by B) as the letter nūn (ن-n). If A looks to the right after having closed the eyes once and winked twice, it should be taken (by B) to mean the undotted letter sīn (س -s). If A looks to the right after having closed his eyes once and winked thrice, it should be regarded (by B) as the undotted letter 'ain (ع-'a). If A casts a glance to the right after havng closed the eyes twice, it should mean (for B) the letter fā (ف -f). If the former looks to the right, after having closed the eyes twice, and winked once, it should denote to the latter the undotted letter sād (ص-s).

---

* Yà (y) like the English y, is sometimes a consonant and sometimes a vowel; in the former case it has the sound of y in "youth". As a vowel, it serves when preceded by Kasrah (◌ِ), to form the long vowel i as sounded in 'police" or e as sounded in "where"; and with fathah (◌َ) the diphthong ai as sounded in "aisle". (Persian Dictionary by Steingass).

For figures 100 to 900.

When A *i. e.* the gesturer casts a glance to the left, after having winked once, let B *i. e.* the man for whom the gesture is intended, know it to be the letter qāf (ق-q). If A looks to the left after having winked twice, it should mean (for B) the undotted letter rā (ر -r). If A looks to the left after having winked thrice, it should indicate (to B) the dotted letter shīn (ش-sh). If the former looks to the left after having closed his eyes once, it should be regarded (by the latter) as the letter tā (ت-t). If, on this occasion, A looks upwards, it should be treated (by B) as the Hindi letter tā (ٹ-t). If A looks to the left after having closed the eyes once, and winked once, it should be taken (by B) as the letter sā trebly dotted (ث -s). If A looks to the left after having closed the eyes once, and winked twice, it should imply (to B) the dotted letter kha (خ-kh). If A directs his eyes to the left after having closed them once, and winked thrice, it should convey the idea of the Arabic letter zāl (ذ-z) (to B). If A looks to the left after having winked twice, it should denote (to B) the dotted letter zād (ض-z). If A looks to the left after having closed his eyes twice, and winked once, it should indicate (to B) the dotted letter zā (ظ-z).

For the figure 1000.

When A looks to his own shoulder after having winked once, let B regard it as the dotted letter ghain (غ -gh).

Let it be made clear that the gestures given here extend over the simple letters from alif (ا) to the

by Idris to denote his single name to the Maulvī, were opprobrious and out of place. If these could be expressed in a simpler form, it would be better and more desirable. He thought and pondered over the matter for two days. After all, through the "Abjad System"* of calculation which he remembered by heart, he determined and evolved a system of catching hints from the gestures of eyes, and glances cast to right and left. For about two months with the co-operation of an elderly gentleman, who passed away from this world a long time back, he worked hard to practise the art of catching and conveying hints, so that he set up the system in the following way and method :—

Let A *i. e.* a gesturer make gestures with his eyes and glances cast to right and left in accordance with the calculation of the simple letters under the "Abjad

* Arrangement of the Arabic alphabet, according to the numerical value of the letters from one to a thousand, as follows :—

Abjad (ابجد, ا=1, ب=2, ج=3, د=4—)
Hawwaz (هوز , ه=5, و=6, ز=7)—
Hutti (حطی , ح=8, ط=9, ی 10—)
Kalaman (کلمن , ک=20, ل=30, م=40, ن=50—)
Sa'fas (سعفص , س=60, ع=70, ف=80, ص=90—)
Qarashat (قرشت , ق=100, ر=200, ش=300, ت=400—)
Sakhiz (ثخذ , ث=500, خ=600, ذ=700—
Zazigh (ضظغ , ض=800, ظ=900, غ=1000—

The arrangement is called Abjad ابجد from the name of the combination formed from the first four letters,

System" towards B *i. e.* the person for whom they are meant. Let B combine the simple letters so as to form into verses and anecdotes with the aid of his own intelligence. An explanation and exposition of the same is in this wise:—

For figures 1 to 9.

Let A wink once and B take it to be the letter Alif (ا). If he winks twice let the latter regard it as the single-dotted letter bā (ب -b). If, after having winked twice, the former looks up wards, it should be taken to mean by the latter, the Persian letter bā (پ -p.) If A winks thrice, B should know it to mean the letter jīm (ج -j) and if he (*i. e.* A) looks upwards it should be understood to stand for the Persian letter jīm (چ -ch called che). When A closes the eyes once, B should know it to be the use of the letter dāl (د -d). If on such an occasion A looks upwards, it should be treated (by B) as the Hindi letter dāl (ڈ -d). If he (A) winks once after having closed the eyes, it should mean the letter hāi hauwaz (ہ -h), for B. If A winks twice after having closed the eyes, it should be treated (by B) as the letter wāv (و -w, v). If A winks thrice after having closed the eyes, it should convey the idea of the dotted zā (ز -z) to B. If A winks thrice after having closed the eyes and looks upwards it should suggest (to B) the Persian letter zā (ژ -zhe). If A closes the eyes twice it should mean (for B) the undotted letter hā called also he (ح -h). If after having closed the eyes twice, it A winks once should mean (for B) the undotted letter tā (ط -t).

For no individual is devoid of a fault.

He now concludes his apology with this select verse of Zuhūrī :—

I am too low to knock at the door of apology,
While thou art too great to put me to shame for
my shortcomings.

Exposition of the Gestures invented

(By The Author)

During the present pleasant period a few lines are being recorded for the diversion of the eager-minded persons of the age who are seekers of rare subtleties and extraordinary conceits, as follows:—

Many years ago, there was a wonderful note-book in the house of this humble one (*i. e.* the author). One day in the early part of his youth he was perusing that wonderful book. Under the heading of "Anecdotes", it was recorded therein, that a person got an audience of Maulvī Jāmī, who said to him, "What is your name?" That person made no reply but only got up and remained standing. Then he bent double and thereafter passed his hand thrice over his beard shaking it off each time. On observing these gestures Maulvī Jāmī thought over them and said, "I have discovered that your name is Idris by your indicating the same from the letters Alif (ا) and Dal (د) respectively by your standing posture and bending low, while by passing your fingers and shaking them off from your beard three times it has been suggested that you have dropped three dots from the word 'Resh' (ریش).* You have thus described that your nāme is Idris (ادریس)." That person smiled and acknowledged it. Hence in the course of going through the book this idea forthwith flashed across his mind that so many gestures as were employed

* By combining the letters ا, د and ریش without three dots, i. e. ریس the word ادریس (Idris) is formed which is a name.

The meaning of this fine verse worked up his mind in such a way that he continued reciting it over and over again for several days. Consequently this idea dawned in his mind that the world is transitory and of passing nature, and that it would be a matter of gratification to leave a name behind here. He, therefore, chose to compose verse. Though on account of the responsibilities of Government service that devolved on him while holding the honourable post of the office of intelligencer and ocnstant attendant at the courts of Shri Mahārāja Gulābsingh Bahādur and Shri Mahārāja Ranbīrsingh Bahādur of blessed memory, with a view to submit reports on the events and incidents taking place in the land of Kashmir and the cases of complainants, this humble one had little time at his disposal, yet owing to his inborn tendency and liking, he busied himself in composing verses off and on and designed sententious poems and ornate *ghazals*. During the early period of composing verses, he composed a chronogram on (the construction of) the Shri Gadādhar Ji Temple situated at Narsinghgarh, that was erected at the suggestion of the great sovereign Sri Mahārāja Gulābsingh. Next, in the year 1907, he composed a chronogram on the birth of the gracious ruler-Shri Mahārāja Pratāpsingh Bahādur-the asylum of the world-may his prosperity endure for ever and his shadow extend in perpetuity! These are included in this *Diwan* at the end, after the *ghazals* and *qasidas*. Afterwards during his spare time he composed choice *ghazals* and exquisite *qasidas* from time to time which remained preserved on stray pieces of paper in his house. Recently at the suggestion of a sincere friend of his it struck him that he should gather his brilliant verses, which similarly he did collect and compile in a book form after having written them in a beautiful

hand. He also recorded in the concluding pages of the book quaint conceits of rare subtlety that he had composed earlier, in the hope that these would be submitted before the august presence of His Highness Shri Mahārāja Pratāp Singh Bahadur-the asylum of the world,-may whose kingdom endure for ever! He further hoped that these verses would be printed at a press through the good offices of the above mentioned exalted prince with a view to their becoming widely known in the various parts of the world so that in the first instance, the good name of His Exalted Highness. whose attributes and good qualities are recorded in this book. may be mentioned by the age and remain a momento in the world, and secondly the name of this humble one may also become immortal here. In all humility he now requests the great masters of every land and the critics of the age to study this *Diwan* composed by this humble one with a fair view from cover to cover, for it is a poetical work, wonderful in its execution and contains sententious topics as well as elegant ideas after having been decorated like a new bride with a paraphernalia adorned with the ornaments of lustrous jewels of *qasidas* written in eulogy of His Exalted Highness Shri Mahārāja Sāhib Bahādur-Ruler of Jammu and Kashmir-the benign sovereign of the age, and therefore, deserves praise and appreciation. If, however, in the opinion of any of the connoisseurs of the age there appears a flaw in the subject-matter or phraseology thereof, let him be good enough not to offer censure or find fault with it, but rather connive at the defects and suggest corrections, for says a writer :— Verse:—

If you come across a flaw, connive at it and do not offer censure,

May O Lord! be in a state of unwholesomeness till the Day of Resurrection !

I have not described even the smallest measure of his excellencies,
For my mind was afraid of his being affected with the evil eye.
Though I have said little in his praise and prayer,
Yet this scantiness on my behalf is no less than legitimate enchantment.[1]
My thought is sublime in memory of him
Which shall depart from my head only after the latter is gone.
Through the ennobling[2] attitude, of this monarch of the age O God
Exalt me and let the enemy be down trodden!

The reasons that led to the composition of the book and an account of the family history and lineage of the author.

Let the aspect of this fact be mirrored on the looking-glass of the enlightened minds of the age to the effect that the illustrious father of this most insignificant one among mankind (*i. e.* the author), known as Pt. Ram Chand Kaul alias "Arzbegī," being employed of late as a close associate in office under the authorities of the Kashmir Province and as a personal attendant in particular, at the court of

1. Sihr-i Halál Legitimate enchatment; lawful magic. Magic, according to Islám is illegal and unlawful. Poetry is regarded as an enchantment but a legitimate one.
2. Tashrif. Ennobling; exalting; honouring; a robe of honour.

His Highness, the late enlightened ruler, Shri Mahārāja Gulābsingh Sāhib Bahādur the Great, of blessed memory[2] -may whose blessings endure for ever!,-held a post of great honour and dignity. This most insignificant one among mankind (*i. e.* the author) too, succeeded in securing the honour of service under the above-mentioned Mahārāja Sāhib Bahādur through this very connection and agency. During this period owing to the ever-increasing prosperity of his illustrious father and the attainment of the honour of his service the house of this humble one known as Pt. Rāja Kaul "Arzbegī" and adopting the nom-de-plume of "Dairi", formed a rendezvous for the people of Kashmir. Most of the scholars, learned men, astrologers, poets and wits used to flock there to enjoy the company of this humble one. One day a witty gentleman recited this charming excellent distich :—

سکندر سدنمے بستے کہ نامش در جہان ماند
دو مصرع را توانستے اگر بایک دگر بستن

Alexander would not have raised the Wall* to perpetuate his name in the world,
If he could only compose two hemistiches together.

1. Jannat-makán. Resting in paradise (in speaking of a deceased person).

*Alexander the Great is supposed to have built the Great Wall of China to prevent the tribes of Gog and Magog (Yájúj-u-Májúj) from overrunning the world. The wall is called Sadd-i-Sikandar (the Barrier of Alexander).

While it is not, as well, meet to observe silence regarding the eulogy of the King.

The dignity of verse has surpassed the sky

On account of its describing the praises of the King of Jammu and Kashmir.

Excellent is the illustrious ruler and glorious the crown-wearer of heaven-like authority, the decorator of the assemblies of sovereignty and kingship, the elevator of the victory-securing standard of royalty, the crown-adorner of the heads of felicity and good fortune, the throne-ornamenter on the dais in the court of dignity and grandeur, the reviver of the ways of justice and equity, the eraser of the signs of tyranny and oppression, the choicest ode of the *diwan* of the day-to-day increasing dominion, the royal distich[1] (best verse) of the select *qasida* of the world-empire, the elegant exordium on the topic of kingly achievements, the frontispiece of the fresh paintings in the office of the kingdom, the index to the volume of monarchy and imperialism, the title-page of the scroll of state and government, the world-illuminating sun across the sky of consideration for mankind, and the light-acquiring moon from the torch of custody of territories. He is an asylum of the world[2] under whose shady shadow of munificence the heads of worldly people are in peace, an eminent potentate the threshold of whose sky of loftiness has been rubbed by the foreheads of creatures by prostrations. He is an Alexander-like (fortunate) one through the glazer of whose universal bounty the mirror of the

1. Shāh bait, the royal distich; the best verse of a '*ghazal.*'
2. Jahán-panáh, asylum of the world; a king.

condition of the high and the low is polished and a Solomon-like enthroned one through whom the eyes of the aspirations of people in general are anointed with the compound of collyrium and ground pearls[1] of his special favour. The mansion of the earth and sky is stable through the solidity of the pillars of his justice, and the palace of the dominion of the abode and the dweller is set up firmly with the stay of legs of his equity. The doors of the objects of people belonging to various regions are possible to be unlocked with the keys of his generosity and benevolence. The bed-chamber of the hopes of the small and great is illuminated with the lamps of his grace and beneficence. The garden of the age is verdant with the trickling caused by the drizzle from the showery clouds of his overflowing bounteousness. The rose-bed of the earth is evergreen with the dripping from the raining clouds of his innumerable benefactions. The dungeon of the world is brightened up with the candle-light of his sun-illuminating enlightened judgment and the assembly of time is endowed with lustre and brilliance emanating from the torch of the moon comprising the beams of his world-subjugating fortune. Verse:—

The prince of sublime lineage-Pratāpsingh,
To whom the King of stars[2] is a servant in spite of all his splendour,

Due to his perfection there is a scar in the heart of the moon,

Guard against decline his Government, O God !
The star of his enemy's misfortune

1. Kuhl-úl-Jawáhir, collyrium mixed with ground pearls.
2. By the king of stars the Sun is implied.

the universe form only a factor of the collection of the wonders of His wisdom. He has endowed the *qasida*[1] of the bright day with abundant beauty through the initiatory verse[2] of the world-illuminating sun and has bestowed plenty of decoration on the apt hemistich of the crescent out of the dots of stars and planets. He has preserved the verse-composition[3] of the administration of the affairs concerning the cities and countries with the binding[4] of the unerring schemes of the illustrious sovereigns and ornamented the leaves of the management pertaining to the matters of the kingdoms and dominions with the fringe of the marginal lines[5] of the counsel proceeding from the ministers of the stable government. He has favoured the rose-garden of the inhabitable globe with a new freshness of the vibrations of the breeze of justice emanating from the emperors[6] of cheerful looks and lent unlimited verdure to the orchard of the world with the blowing of zephyrs coming from the equity administered by the diplomatic counsellors. Various aromatic plants[7] of creatures have been planted by Him in the soil of

1. Qasidā, a poem corresponding to an elegy in English but of a wider and more varied scope, containing a panegyric, satire, description etc.

2. Matla', an opening verse of a poem each hemistich of which contains a rhyme.

3. Manzúma, a book of composition in verse, also a string of pearls.

4. Shirāza, binding of a book, a pivot.

5. Jadáwil, plural of "Jadwal", a marginal line, a schedule, a rubric.

6. Khawáqin, plural of Kháqán, Emperor of China or Chinese Tatary, now used for any emperor.

7. Riyáhin, plural of "Rayhàn", sweet basil, any aromatic plant.

creation. It is He who has maintained with freshness the flowers of variegated colours in the form of beings in the garden of invention while the atoms of all the created things have been illumined by borrowing the flashes of His bounties and the torches of the moon and the sun have been enriched with resplendence by acquiring light from the beams of His perquisites. The introduction to His abundant praise is beyond the scope of expression for the tongue-baffling pen. The exposition of His attributes is too vast to be contained within the speech of the eloquent speakers. The Universal Reason[1] is bewildered and at a loss to understand the subtle mysteries of His power. The far-reaching wisdom is confounded and perplexed in unravelling the abstruse matters of His knowledge. Verse:—

O eloquent speaker! how long wilt thou exert
thyself to describe His unity?

For, far away is the goal thou art in search of.

If every hair of mine were to turn into a tongue,

And recite His praises,

Even then would I be asleep (incapable of
achieving success) due to my tonguelessness

And not give utterance to even one spark of
gratitude out of a hundred.

It is impossible to indicate the trace of the
Traceless,

1. "Aql-i-kul", the Universal Reason called also "Aql-i-Awwal, used in the sense of "Natural genius" or instinct; the throne of God, the Holy Spirit, Prophet Muhammad, Archangel Gabriel.

Introduction By the Author

In praise of God and Shri Maharaja Pratapsingh Bahadur, Ruler of Jammu and Kashmir State.

Boundless praise and infinite thanksgiving befit the Writer of the mandate of destiny who adorned the whiteness of morning in the *diwan*[1] of the universe with the golden rays of the sun; who embellished the blackness of dark evening with the points of stars in the *masnawi*[2] of the cosmos; who inscribed the prose of the constellation Nasra[3] and the verse of the Pleiades on the flagstones of the pages of the heavens; who engraved the characters of the discovery of creation on the leaves of the strata of the earthly spheres; who arranged in perfect order the volume of the world with the system of the septet of continents[4] and organised ineffably the terrestrial globe with the triadic prose of the three kingdoms[5] of nature; who recorded the quintet[6] of the five senses in the note-book of the contingent existence and who composed the quatrain of the four elements in the book of the human bodies. Individual creatures are only a point recorded by the pen of His omnipotence. The component parts of

1. Diwān, a collection of poems, a poetical work.
2. Masnawí, a poem composed of distiches corresponding in measure, each consisting of a pair of rhymes.
3. Nasra, two small stars in the nose of the sign Leo forming the eighth house of the moon.
4. According to the belief of old Persian writers the whole world was divided into seven climes or continents.
5. Three kingdoms of nature, i. e. mineral, vegetable and animal.
6. Mukhammas, a poem of several strophes each consisting of five half-verses.

Through the generosity of the Jamshed of the world-Pratāp Singh,
The world is exhilarated without the obligation of a wine-cup.
He has not only constructed a bridge in Kashmir for the public good,
But also benefitted India, Sind and Kabul through his universal favours.
The hearts of the people of the world, due to Pratap bridge, are in full bloom as one rose follows another,
Even the sun and the moon in the sky are happy and smiling like a rose.
I went across the river and discovered the date (of the construction) of the bridge.
"O God! honour of the rose-bed of Kashmir lies in this bridge.*"

What has been said above on the merits and demerits of Dari's poetry which has been illustrated by quotations from his various sections will, I hope, suffice to show his position as a Persian poet not belonging to Irān. There is one prominent feature in him which deserves mention here and the reader is not likely to fail to notice in the course of the *Diwan* at a glance and that is his "fiery disposition" which exhibits his fondness for the frequent use of the word "fire" in all its shades of meaning and possible forms of expression to denote his strong passion and enthusiasm. Though, as I have said elsewhere

*The letters used in "*Abruy-i-gulshan-i-Kashmir ya Rab in pul ast*" minus the letter *dal*-the first letter of '*darya*' give the date 1952 Bikrami according to the '*Abjad* System'. In the first hemistich of this verse the words "*az sar-i darya guzashtam*" means 'I went across the river' as well as, 'I have omitted the first letter of the word '*darya*'---letter '*dal*' (*i. e.* deducted the numerical value of '*dal*' in this calculation).

in this introduction, there is not much of mysticism in him, there are to be found a few of his verses that are capable of being interpreted in the light of the mystical significance. The yearning of the poet for union with the Divine essence is evident from them in spite of his ideas being mostly profane. He aspires for the upliftment of his nobler self and is desirous of cherishing the memory of his friend (whom he sometimes indentifies with God) in preference to riches and wordly prosperity to which, as we have seen, he was altogether indiffrent. Such a mental attitude towards life, like all other poets of a similar viewpoint, raises him to a position of eminence unlike those who are devoid of such an ambition and write merely with the object of achieving great fame in the art of composing verses.

The number of verses contained in the Dīwān is as follows:-

1. Ghazals-1618 verses.
2. Qasidas-179 verses besides one Mukhammas of 11 strophes each consisting of 5 hemistiches.
3. Fragments-61 verses.
4. Quatrains-10.
5, Chronograms-47 verses.

The text of the Dīwān has been preparrd in accordance with the Ms. purchased by the Research Department from the great-grandson of the poet as already stated in the preface, and compared with another copy of it supplied to me by the Department after having it copied from the original with greater care and precision.

Nand Lal Kaul Talib.

از خاکِ درگہِ تو شرف یافت کائینات
بدنامِ روزگار عبث سعد اکـبـر ست

تسخیر کن تمام جہاں را چو آفتاب
اے آنکہ ہمّت تو ز افلاک برتر ست

گردِ سرِ تو گردم و جاں را کُنم نثار
یاقوت نا پدید کُہربا میسر ست

شاہا بدورِ دورِ تو از چرخ ایمنم
دشمن اگر قوی ست نگہبان قوی تر ست

درخدمتِ تو رفت ہمہ خورد سالیم
پُورِ مرا بحال شدن از تو درخور ست

دورِ قمر بکام و سپہرت غلام باد
تا دورِ دورِ شوکتِ خورشید خاور ست

The poet has composed about a dozen chronograms, which are the outcome of a laboured mechanical process, to commemorate certain events of births, deaths and marriages etc. This most artificial form of verse does not, in my opinion, deserve to be ranked even with an ornate *qasida* in view of its possessing no merit except that of giving the date. Here are two of these chronograms :—

1. Commemorating the birth of one of his sons-Pt. Vasa Kaul.

باغبانم کہ بفضلِ چمن آرایِ جـــہاں
گُل زدم بر سر و مانندِ گُلم دل بشگُفت

قُرة الـعـینِ من امروز بخوش طالع زاد
طالعم کرد مدد طالعِ بد خواہ بـخـفـت

بہرِ تاریخِ تولّد چہ نگارم بہِ ازیں
کہ فلک گُفت بہا غُنچہٴ امید شگُفت

The Gardener (God) out of his world-adorning kindness
Showered flowers over my head causing my heart to bloom like a rose.
Fortunately a son is born to me today,[1]
My fate came to my help while that of the enemy has gone to sleep.
What should I inscribe better than the following to commemorate it ?
'The sky said, "How excellent the bud of hope is in blossom"'.[2]

2. Commemorating the construction of the Pratāp Kadal (probably the present Amīrā Kadal *i. e.* the 1st. Bridge of Srinagar).

از سخاوت ہاے جمشیدِ جہاں پرتاب سنگہ
یک جہاں مست طرب بے منّت جام مُل است

نے ہمیں کشمیر را پُل بست بہرِ خیرِ عام
بہرہ یاب از فیضِ عامش ہند و سند و کابُل است

اہلِ عالم را دل از پرتاب پُل گُلگُل شگُفت
مہر و مہ ہم بر فلک شادان و خندان چون گُل است

از سـرِ دریا گذشتم یافتم تاریخِ پُل
آبروےِ گلشنِ کشمیر یارب این پُل است

1. *Qurratu'l 'ain*-coolness *i. e.* lustre and brightness of the eye, a term used for a 'son'.
2. The letters used in "*Beha ghunchai ummid shuguft*" give the date 1921 Bikrami according to the "*Abjad* System."

خیال نادره ام نیست کم ز سحرِ حلال

اگر قبول کند طبعِ بادشہ ز کرم

کنم قصائدِ وصفش بآبِ زر تحریر

بارمغان بفریسم بروس و طوس و عجم

چرا نہ خدمتِ من یادِ خاطرش باشد

کہ بر سرش ننوشت است حرفِ سہو قلم

ز قیل و قالِ دلِ شہ مباد رنجہ شود

کہ میکنم بدعا ختمِ نامہ بے جانم

بآفتاب بود تاکہ سایہ ہمسایہ

مباد از سرِ آفاق سایۂ او کم

ریاضِ سلطنتش باد از خزان ایمن

بہارِ زندگیش باد تا ابد خرّم

(2)

شاهِ زمانہ را کہ فلک یار و یاور است

دولت غلام درگہ و اقبال چاکر است

کیخسروِ زمانہ سلیمانِ روزگار

زیر نگینِ خاتمِ او چرخِ اخضر ست

از عرش تا بفرش عیان است و آشکار

پرتاب سنگہ پادشہِ داد گستر ست

شعری بر آسمان بمثل با سهیل گفت

فرخنده بخت شاه ز فرخنده اختر ست

از بسکہ دادِ جود و کرم داد در جهان

مفلس خزینہ دار و قلندر توانگر ست

تیغش بکف چو پورِ پشنگ است در مصاف

تاجش بسر بمسندِ شاهی چو نوذر ست

هم پنجگی بہ پنجۂ شیرِ فلک کند

از بسکہ در مصاف دلیر و دلاور ست

منت پذیر خنجرِ او عندلیب شد

گلها شگفتہ برسرِ دشمن ز خنجر ست

پوشد اگر هزار زره جان نمے برد

از خنجرش هلاکتِ دشمن مقدر ست

سیمرغ را نہ بست بفتراک درشکار

در خاطرش پسند کجا صیدِ لاغر ست

تفسیرِ این رسالہ عطارد کند تمام

عاجز ز شرحِ حدِ ثنائش سخنور ست

شاها منم فدائے در و خاکِ درگهت

با دوریِ درت دل و جانم مکدر ست

زین در کجا روم درِ دیگر چرا زنم

دولت درین سرا و کشائش درین درست

اگرچه خلق به پیری کنند فکرِ عدم
ز رنگ عارض گُل داستاں مگو بُلبُل
که رُوے یار چمن را کشیده است قلم
چه خوش بود که دریں باغ خسرو خوباں
بتخت گُل بنشیند کشد پیالۂ جم
غنیمت است اگر طے شود بپاے خیال
که پیچ پیچ رہ عشق هست و خم در خم
بجاے باده اگر خوں خورم روا باشد
که دل به بزم طرب میخورد قفا از غم
غزل به طرف چمن خواند یک سحر دیری
چناں که مُرغِ سحر شد خموش بُلبُل هم
گرفته است بکف جامِ مے گُل و نرگس
مگر پیاله زدند شاه در چمن پیهم
شهِ زمانه که پرتاب سنگه مے نامند
سمر ز ناموری‌ها ز هند تا به عجم
نظیر اُو بجهاں کیست از جهانداراں
بسیرتِ ملکی و بصُورت آدم
خلل پذیر نگردد ز انقلاب جهاں
اساس عدل ازو محکم است و مستحکم

مثل زدند بسے از سعادتِ بختش
چو مُشتری و قمر را دو چار شد باهم
عجب مدار اگر یکقلم جهاں گیرد
که بوده است جهاندار درجهاں قدم
کفش همیں نه کسے را عیاں دهد زر و سیم
که مے نهد بدل ریشِ کس نهاں مرهم
چو چاره سازِ جهاں دید همّت و رائش
سپهر گفت بترکِ فساد و راے ستم
خبر ز ترکِ سلح شورِ آسماں گیرد
براے جنگ چو گردد سوار برادهم
ز چار آینۂ هر چند دشمنش زد لاف
دو نیم گرد سرش را بزخم تیغ دو دم
ز رشک سوخت دل آفتابِ عالمگیر
چو همّتش علم افراز گشت در عالم
بوصف ذات و صفاتش عطارد و برجیس
یکے سفینه و دیگر رساله کرد رقم
نگین اُو ست که دور قمر مُسخّر کرد
جبین او ست مُنوّر چو نیّر اعظم

I would cast a glance at the corner of her orchard
And smell her thornless freshly-blossomed rose
For her beauty is a spring never
visited by autumn.

How happy it would be for me to be exactly
in front of her,
And draw her tresses to my side !
Fix a gaze on her face without any interruption,
Fall in the dust of her street,
For this earthly body is a burden to
my soul.

Come O Sāqī[1] ! keep on giving me a cup
For I am ever in search of wine.
I shall cross the dark path with the (aid of
the) brilliance of wine
And find a clue to the Water of Life[2]
For the wine-hue serves the purpose of
a lamp to lovers.

I am wrong when I say that I am a lover of
Sāqī,
I am rather intoxicated for ever through the
wine-cup of love ;
I am not a haunter of taverns but an eternal
mystic,
How can the sorrows of the world overpower me?
My heart is in a state of ecstasy due
to everlasting enjoyment.

As regards his *qasidas* Dairī has not failed to maintain the general standard and character of similar writings of some of the panegyrists, in following their

1 *Saqi* means a cup-bearer.

2 Water of Life or Immortality is said to be in a dark region.

conventions both in respect of form* and subject-matter. As almost all the Persian panegyrics have been produced under the stress of greed for money and do not express any spontaneous idea or sentiment but only exhibit the results of the pretended feelings of a poet and a display of his style full of affectation, they can hardly deserve the attention of the reader. Those who have made a close study of such poems in Persian will, I believe, agree with me in declaring them not only to be base and low but extremely repugnant to a man of sound taste and confer little credit on their authors. In the course of longer *qasidas*, however, there are, no doubt, a few charming verses to be met with in the form of exordiums but these are composed by the poet merely to create a happy atmosphere with a view to please the fancy of his patron. I cannot afford to omit a few specimens from this section of Dairī's poetry which whether good or bad will satisfy the curiosity of the reader. I think it unnecessary to add a translation of them:—

(1)

شده است گردنِ یارم ز رشتۂ دُر خم
برشتۂ رگِ گُل میکشم دُرِ شبنم
بپایِ نازکش از شبنم گُل آبلہ ها ست
عبث بہ سیرِ چمن رنجہ کرد یار قدم
شبابِ من بخیالِ دهانِ یار گزشت

* As regards the form of a *qasida*, it consists of the following parts: —
(a) *Matla'* the opening line (b) *Tashbib*-exordium (c) *Gurez* or *Gurez-gah*-the transition verse (d) *Madh*-panegyric proper (e) *Maqta'*-the closing line. Of these (b), (c) and (d) are generally the main parts.

Apart from five or six *qasidas*, the *Diwan* includes also one *Mukhammas* (Fivesome) in praise of His Highness the late Maharaja Pratapsingh Bahādur in which as in all of the *qasidas*, he has been extolled to the skies by the poet after the fashion of the Persian court-panegyrists whose object was nothing but extracting money from their patrons probably with a view to secure the goodwill of His Highness and to show that he could do justice to this form of verse-making too. This poem, which consists of eleven strophes, contains ideas other than those of panegyric in five of them and are expressed in comparatively graceful language. I reproduce these here :—

گُلے بے خار در باغِ جہاں نیست
بہارے کوکہ دنبالش خزاں نیست
کُجا عشرت کہ با غم تواماں نیست
پسندم ایں چنیں گلشن ازاں نیست
کہ گُل خنداں و بُلبُل در فُغاں است

خوشا روزے کہ در بازارِ یارے
فروشم جاں خرم دیدار یارے
بہ بینم گوشۂ گلزارِ یارے
ببویم نوگلِ بے خارِ یارے
کہ حُسنش نوبہار بیخزاں است

چہ خوش باشد روم سُوئش برابر
بسوِیے خود کشم مُوئش برابر

کنم نظّارۂ رُوئش برابر
شوم با خاک در کُوئش برابر
کہ خاکِ جسم بر جانم گراں است

بیا ساقی بدہ جامم پیا پے
کہ دائم آرزومندم پۓ مے
ز رنگِ مے رہِ ظُلمت کُنم طے
بآبِ زندگانی مے برم پے
کہ رنگِ مے چراغِ عاشقاں است

غلط گُفتم کُجا ساقی پرستم
مگر دائم ز جامِ عشق مستم
خراباتی نیم رند الستم
غمِ دنیا چہ سازد زیر دستم
دلم سر مستِ عیشِ جاوداں است

There is no rose without a thorn in the garden of the world.
Where is the spring that has not autumn in its wake?
Where is a pleasure that is not twin to sorrow?
I do not like such a rose-bed for the reason
That here the rose smiles and the nightingale laments.

Happy would be the day on which in the beauty-market of a sweetheart
I would sell my life in exchange for a sight of her!

Although the bird of my heart has broken wings,
Due to this breakage it has been provided
with a thousand feathers.
Although the stroke of heaven is fierce,
Its courage is due to my heart and liver (i. e.
encouraging spirit).
I am independent of the sweethearts of the world,
For my heart has (in view) a different beloved.
The heart and sweetheart are not separate from
each other.
This fact is known to one who is a knower
(of mysteries).
O dervish (beggar) seek wealth from me,
For my heart possesses treasures of gold.
One day the old man of the idol-house inside it,
said to me,
"Look at the face of the heart which is manifest".
I said to him, "How can my eyes which are bereft
of sight,
See the face of the heart ?"
He endowed me with sight by casting a glance
on me,
And uttered a word which was very brief.
I repeated that word and saw the face of the
heart,[1]
This is what befell me.[2]

---

1. By 'the face of the heart' is meant the reflection of the Divine Being which according to Sufis can be perceived through its purity.

2. Strictly speaking the language of the last four verses is defective. The last word "*darad*" has been wrongly used instead of "*ast*" or "*bashad*". It is an innovation to which many of the Persian poets of Kashmir were prone without having any authority to do so. It is just possible that in the second verse also the poet may have used "*darad*" in the same sense. In that case its meaning would be: "If the stroke is fierce my courage is possessed of heart and liver (i. e. is indomitable)."

The quatrains composed by Dairī, though very few in number, are not of a mean order when placed side by side with the quatrains of some of those poets, who have been appreciated for this art without being recognised as masters of this branch. I have selected two of them here as a specimen :—

1

یک بوسہ ازان بہا گفتند کہ جان ارزد
چون نیک بسنجیدم گُفتم کہ جهان ارزد
محروم خریداران رفتند ازین سودا
گُفتند کہ نتوان گفت این ارزد و آن ارزد

2

گر طالبِ وحدتی ز انبوه گریز
زین سنگدلان بجانبِ کوه گریز
از الفتِ خلق هست کُلفت حاصل
غمخوارِ کسے مشو ز اندوه گریز

1

People said that one kiss imprinted on those lips
was worth life,
When I weighed (this statement) well, I declared
that it was worth the world.
The customers went away being deprived of this
bargain
And said, "One cannot say that it is worth this
or that."

2

Avoid a multitude if you are a seeker of Unity!
Flee to a mountain from these heartless people!
Affliction accrues from attachment to mankind.
Do not concern yourself with anyone, rather keep
away from worries.

That the water of life may continue to run for ever in his stream.

ز شعرِ دیریٔ کشمیر لذّت گیر شد کامم
زہے اشعارِ شیرینش زہے طبعِ غزل‌گوئش

My mouth is filled with relish through the verse of Dairī of Kashmir,
How excellent are his sweet verses and how fine is his poetic genius.

It has been already remarked that Dairī is primarily a ghazal-writer and though he has prominent classical touch in his verse he has very little to offer on mysticism. What Dr. Nicholson says about Shaykh Sa'dī in his introduction to the Dīvāni Shams Tabrez, quoting from the remarks of the Tabrez editor, holds equally true in his case. He says :—"His *ghazals* are extremely elegant and exceedingly beautiful but the thoughts will prove to be mostly profane (مجاز) and the diction full of amatory conceits (ناز و نیاز)". It should, however, be pointed out here that there has been a tendency among the people in the East to extract a spiritual meaning from even the most profane verse of a poet by attributing a metaphorical or allegorical significance to his words and terms. If this method is applied to the verses of Dairī, some of them, no doubt, are sure to yield this result. But in my opinion the reader is not justified in forcing such a meaning from it, which neither the context nor the expression can give us irrespective of the fact whether the poet intended it or not. Of course there are to be found, as in the case of almost every Persian poet, a few verses here and there in the *Diwan* which are free from amatory conceits and deal with topics other than those of love but these are "few and far between".

In addition to *ghazals*, which have been discussed above at some length, Dairī has composed a few miscellaneous poems containing *Muqa'tta't* (Fragments), *Ruba'yyat* (Quatrains), *Qasidas* (Panegyrics) and *Tarikhs* (Chronograms). As a specimen I give below some verses from each category. One of the fragments is as follows :—

گرچہ مرغِ دلم شکستہ پر ست
از شکستن ہزار پر دارد
گرچہ زخمِ فلک جگردار ست
ہمتّم از دل و جگر دارد
بے نیازم ز دلبرانِ جہان
کہ دلم دلبرِ دگر دارد
نیست از ہم جُدا دل و دلبر
داند آنکس کہ این خبر دارد
دولت از من بخواہ اے درویش
کہ دلم گنجہائے زر دارد
پیرِ دیرم بہ دیر روزے گفت
روئے دل بین کہ جلوہ‌گر دارد
گُفتمش روئے دل چسان بیند
دیدۂ من کہ بے بصر دارد
از نگاہے بصارتم بخشید
خواند حرفے کہ مختصر دارد
خواندم آن حرف و رُوئے دل دیدم
ماجرائے من اینقدر دارد

در چمن دوش چه خوش بلبلِ شیدا میگُفت
دیری احوالِ تو خوش باد کہ شعرت حالیست

How sweetly did the love-lorn nightingale sing in the rose-garden yesterday to the following effect:-
"O Dairī! may thou be happy for thy verse is ecstatic."

یک سحر دیری غزل میخواند در طرفِ چمن
مُرغِ خوش آهنگِ گلشن بلبلِ تصویر بود

One morning Dairī was reciting a *ghazal* (of his) by the side of a rose-garden,
The sweet singing bird of the rose-bed was struck dumb just like a nightingale in a painting.

هند را تسخیر کردم دیری از تیغِ زبان
زین غزل اکنون مُسخّر سِند و کابُل میشود

O Dairī! I have subjugated India with the sword of my tongue,
Now Sind and Kabul will be controlled by this *ghazal*.

چنان دیری زمینِ اینغزل را کرد گُلکاری
کہ هر بُلبُل گُلے از رنگِ معنی آرزوے کرد

Dairī has raised such beautiful flowers from the soil of this *ghazal* (*i. e.* composed beautiful verses in this metre*)

* Here there is a pun on the word '*Zamin*' which means 'soil' as well as the 'metre' of a poem.

That every nightingale (*i. e.* poet) has cherished a desire for a rose (*i. e.* an idea) which is ideal in the colour of its realism.

شعرِ دیری شعلہ انگیز است در اطرافِ هند
بسکہ تیز است این غزل آتش بایران افگند

The verse of Dairī is blazing with flames throughout India,
This *ghazal* is extremely inflammatory, it will set fire to Irān.

نمک کشمیر را از شعرت اے دیری فراوان شد
کنون شورے بملکِ قندهار و کابُل اندازم

O Dairī! thy verse has provided Kashmir with abundant salt (i. e. animation and charm),
Let me now raise an uproar* in (provide with salt i. e. charm) the countries of Kābul and Qandahār.

دیری از کشمیر تا ایران زمین یارا کراست
تا تلاشِ این زمین طبعِ غزلگوئش کند

O Dairī! who is there who has the power to claim a poetic disposition
In trying his hand at this metre from Kashmir right up to the land of Irān.

ازین اشعار تر یارب کہ دیری گُفت میگویم
کہ آبِ زندگی همواره جاری باد در جوشش

In view of the beautiful verses composed by Dairī I pray to God

* Here again there is a pun on the word '*Shor*' which means noise and uproar as well as salt *i. e.* charm and animation.

Khāqānī and 'Urfī', even some of the popular poets of great eminence like Nizāmi of Ganjā and Hāfiz of Shīrāz have not desisted from such a practice. Let me here quote only a few such verses out of many from the *Diwan* of Hāfiz:-

غزل گُفتی و دُر سُفتی بیا و خوش بِخوان حافظ
کہ بر نظمِ تو افشاند فلک عقدِ ثُریّا را

Thou hast composed a *ghazal* and strung pearls;
O Hāfiz! come and sing it sweetly,
So that the sky may present the string of the
Pleiades as an offering to thy verse.

حسد چہ مے بری اے سست نظم بر حافظ
قبولِ خاطر و لطفِ سخن خداداد ست

Wherefore do you envy Hāfiz, O you poetaster!
An apt genius and a graceful style are God-
given gifts.

در آسمان چہ عجب گر ز گفتۂ حافظ
سماع زهره برقص آورد مسیحا را

What wonder if in the heaven through the words
of Hāfiz
The song of Venus should make Christ dance?

حافظ حدیث عشق تو از بسکہ دلکش است
نشنید کس کہ از سرِ رغبت زبر نہ کرد

O Hāfiz! thy love-song is extremely delightful,
There is none who heard it and did not com-
mit it to memory with great delight.

شعرِ حافظ هم بیت الغزلِ معرفت ست
آفرین بر نفسِ دلکش و لطفِ سخنش

Every verse of Hāfiz is the royal couplet of a
ghazal on Divine knowledge.
Let his delightful utterance and graceful style
be admired.

ندیدم خوشتر از شعرِ تو حافظ
بقرآنے کہ اندر سینہ داری

I swear by the Qurān which thou possessest
within thy bosom (*i.e* rememberest by heart)
O Hāfiz! that I have not seen a better verse
than that of thine.

حافظ حدیثِ سحر فریبِ خوشت رسید
تا حدِ مصر و شام و باقصاےِ روم و رے

O Hāfiz! thy magic-deceiving delightful topic
has reached
The confines of Egypt and Syria and the boun-
daries of Rum and Ray.

ز شعرِ حافظِ شیراز میگویند و میر قصند
سیہ چشمانِ کشمیری و تُرکانِ سمرقندی

The black-eyed ones (*i. e.* beauties) cf Kashmir
and the Turks* of Samarqand
Recite the verses of Hāfiz and begin to dance.

Dairī, likewise, boasts of his poetry in preference to others. The following are only a few instances:—

* A Turk is the term used in Persian for a sweetheart by reason of his fair complexion and wanton cruelty for which he is notorious. These qualities characterize a beloved.

If the devil of concupiscence does not lead me astray,
The foot-print of the old man (spiritual guide) is for me a stone of Solomon's ring. *

خاک بر سر عاقبت چوں گنجها خواهند بود
خواجگاں بیهوده دائم آرزومندِ زر اند
پے برند آخر بگنجِ حسنِ بے پایانِ دوست
در جہاں آنانکہ عاری از تمنّاے زر اند

Since the treasures will return to the earth after all,
Lovers of wealth cherish a desire in vain to obtain riches for ever.
Those who are free from the desire of riches in the world,
In the long run succeed in finding a clue to the treasure of God's infinite beauty.

تا نقشِ بندگی نہ زنی بر نگینِ دل
اے نامجوے دهر مجو نام زینهار
گلبانگ کش ز کلبۂ درویشِ کامیاب
از منعمانِ دهر مجو کام زینهار
خوابِ دراز سلسلہ جنبانِ مرگ است
یک شب مخُسپ تا سحر از شام زینهار

So long as you do not engrave the stone of the heart-ring with service,

* *Jam* is used as an abbreviated form of Jamshid as well as for Solomon. Here the word has been used for the the latter. King Solomon is said to have been in possession of a magical ring by means of which he held under his control all sorts of creatures.

O seeker of worldly fame! never hanker after a name.
Extract benedictions from the hut of a successful dervish,
Do not ever expect your wishes to be fulfilled by the worldly rich.
A long sleep knocks at the door of death,
Do not sleep even for a single night from evening till morning.

چشمِ امداد ز کس نیست کہ مرهم سازد
پنبۂ داغِ دلِ خویش کُنم اخترِ خویش

I cherish no hope of help from anyone in the application of a balm,
Let me regard my own stars as cotton for the scars of my heart.

ز بیوفائ یارانِ دهر مے ترسم
نہ از کواکب و نے از سپهر مے ترسم

I am afraid of the faithlessness of worldly friends,
And not of the stars or the sky.

It is not unusual for a Persian poet to talk vauntingly of his merit and declare himself superior to others, whether he actually holds such a position or not. Though self-praise is no recommendation, as the well-known maxim says, and should be rather treated cautiously, yet such a practice on the part of a Persian poet has never been looked down upon nor even objected to by the critics, but rather admired if the vaunter has been able to couch his boast in dignified language. A poet does so generally in the *Maqta*, *i. e.* the closing verse of a poem in which he uses his nom-de-plume. Besides some of those poets of great fame who gained notoriety for their pedantry such as

فگندم در صفِ شیراں پۓ صید سخن ہوئے
دلِ صد چاک من دامِ خیالِ تازہ آہوئے

I raised a cry of ho ho before the line of lions
to prey upon an idea,
My heart rent into a hundred pieces is a snare
to entrap the thought of a young deer
(lovely-eyed sweetheart).*

Dairī sometimes plays the role of a moralizer and instructs us in the ways of right conduct according to his own views. Here are a few examples:-

مُکن تیز بر غیبتِ کس زباں را
مرنجاں حضورِ دلِ عارفاں را
مباش ایمن از صولتِ جذبۂ دل
کہ ریز آورد بر زمیں آسماں را
مُکن گفتگو بے ادب با بزرگاں
مُجنباں ملرزاں زمین و زماں را

Do not be sharp-tongued in backbiting anyone,
Do not disturb the peace of mind of the gnostics.
Dot not be secure against the violence of the
heart's zeal,
For it pulls down the sky to the earth.
Do not talk to the elders in an unmannerly way;
Do not cause a shock and shaking to heaven
and earth.

از اجل غافل ز روباہ بازیٔ دنیا مشو
شیر گیری نیست چشمِ خُفتۂ خرگوش را

* The 'line of lions' probably stands for great poets.

Do not be heedless of Death through the deceptive ways of the world,[1]
The eyes of a heedless hare cannot capture a lion.

کس دریں باغ کسے را چہ کند ہمراہی
سرو پا در گِل و گُل پا برکاب است اینجا
واعظِ شہر غلط گُفت کہ فردا ست حساب
بیوقوف است کہ امروز حساب است اینجا

How can anybody accompany a man in this garden
(*i. e.* the world)?
The feet of the cypress are stuck in the mire
and the rose is about to depart from here.
The preacher of the city was wrong to declare
that the account of one's deeds is to be rendered tomorrow (*i. e.* on the Judgment Day);
He is a fool (to say so) for the accounts are calculated here (*i. e.* in this world) today.

ز سود زیاں پدید آمد
بازار چو گرم شُد دوکاں سوخت

Loss has accrued from gain,
As soon as the market became brisk, the stall
caught fire.[2]

اگر ز رہ نبرد دیوِ نفسِ آمّارہ
نگینِ خاتمِ جم نقشِ پائے پیرِ من است

1. *Rubah-bazi*- the sly and cunning ways of a fox *i. e.* deceptive ways.
2. Here the translation cannot convey the idea of the poet even roughly. In the second hemistich '*garmiye bazaar*' which has been translated by the words 'briskness of the market' and literally means 'the heat of the bazaar', has been used not only in the sense given above but made use of, in its literal sense also with the object of causing conflagration to the worldly goods which a man accumulates with great earnestness. The 'stall' has been used for the world.

نمیدانم ز عکسِ روی گلفام کہ گلچین است
کہ دامان نگہ را رنگ ریز است آبِ آینہ

بزیرِ سایہء مژگانِ شوخش بسکہ بیتاب است
بہ بندِ آهن است و در گریز است آبِ آینہ

نبود است اینچنین حکمِ سکندر در جهان جاری
کہ از دست تو کج دار و مریز است آبِ آینہ

The lustre of the mirror produces waves on account of the reflection of her roguish eyes,
Nay I am wrong, rather the lustre is in a mood to run away.

How can I attend to egoism (literally to see my face) when sacrifice is not a mere sport?
The lustre of the mirror is a sharp sword by reason of the reflection of her eyebrows.

I do not know from the reflection of whose rosy face the lustre of the mirror is a gatherer of roses
For it is shedding colour from the side-long glance.

The lustre of the mirror in spite of having steel fetters is fleeing *
Being extremely restless under the shade of her roguish eyebrows.

Alexander's command was not so prevailing in the world

---

* In the early times mirrors used to be made of steel and it is with reference to this that the poet uses the words "steel fetters".

As the lustre of the mirror in thy hand with regard to the order:- "Hold it bending but do not let it fall". *

چہ خُورم بادہ ملول است ز من شاهد بخت
زین غُبار است مےِ ناب تراب آلودہ

بے سبب بسترم امروز گل و نسرین نیست
خارِ مژگان هم شب بود گُلاب آلودہ

How should I take wine? the beloved of my fate is displeased with me.
It is due to this displeasure (literally dust) that the pure wine has become mingled with dust.
It is not without reason that I possess a bed of roses and jonquils today.
The thorns of the eyelashes were besmeared with rose-water throughout the night.

چرا بهتانِ واعظ را کنم تکرار در مجلس
جوابِ جاهلان اُستادِ من گفتہ است خاموشی

Why should I repeat in the assembly the calumnies indulged in by the preacher?
My master has said, "The answer to the ignorant should be silence".

---

* In this verse there is a reference to the order of a king of the old times who asked a slave of his to hold in his hand a cup full of water in a bending way but not allow the water to fall. The slave was at a loss to understand as to how he should carry out such an impracticable order and expressed his inability to do so Here Alexander has been used for the king. The poet means to say that the orders of the king could not be carried out but the lustre of the mirror does carry out such an order of the beloved inasmuch as it bends low but does not fall away.

The angel of the unseen realm communicated
the (following message) to the ear of my heart:—
" O Dairī ! go on thou drinking the wine-cup ;
I shall conceal thy faults."

عشق ورزیدہ ام و چشمِ ترے یافتہ ام
چشمِ بد دُور کہ کانِ گُہرے یافتہ ام

میدہم دل بہ ضعیفاں ز کلامِ شیریں
مژدہ اے مور کہ تنگِ شکرے یافتہ ام

چہ کند دامِ خمِ طرّۂ ساقی امشب
کہ ز موجِ بطِ مے بال و پرے یافتہ ام

حیف باشد کہ کنم شکوۂ اشک و رخِ زرد
منکہ از دولتِ غم سیم و زرے یافتہ ام

I practised love and secured tearful eyes,
I have discovered a mine of pearls-may the evil
eye be far from it!
I inspire the hearts of the weak (insignificant
ones) with courage through my sweet verses,
Happy news to you O ant ! for I have got an
ass-load of sugar.
What will the snare of the curly locks of hair
of the cup-bearer do tonight ?
For due to the waves of the wine-goblet I have
secured wings and feathers.
It would be a pity if I complain of tears and
a pale face,
I who have procured silver and gold out of the
wealth of sorrow.*

* 'Tears' stand for silver and 'pale face' for gold.

خمِ کمندِ خود از گردنم مدار دریغ
شکارِ لاغرم اما ز صید گاہِ تو ام

Do not grudge my neck the loop of thy noose,
I am insignificant game no doubt but belong to
thy hunting-ground.

باغباں رخنۂ دیوار عبث مے بندی
دل بہ صد راہ رود سُوئے گُلستاں از من

O gardener ! you are closing the chink of the
wall in vain,
My heart is leaping forth from me towards the
garden through a hundred passages.

سرو را ہمسر نوشتم با قدِ دلجوئے او
تا بروں نارد دلم را شانہ از گیسوئے او

I declared cypress to be her equal in her graceful
stature,
In order that the comb may not throw my heart
out of her tresses.*

ز عکسِ چشمِ شوخش موج خیز است آبِ آینہء
غلط گُفتم باندازِ گریز است آبِ آینہء
بخود بینی چہ رو آرم کہ سر بازی تماشا نیست
ز عکسِ ابروانش تیغِ تیز است آبِ آینہء

* Here there is a reference to the fact that combs used to be made of the cypress wood. The poet says that though the cypress cannot be called as graceful as the stature of the beloved, yet he has done so only to flatter it in order that his heart which is involved in the tresses of the beloved may not be thrown out by the comb made of the cypress wood.

Who has communicated the news of the madness of my heart to the desert?
Majnun[1] has departed in one direction and the deer in the other.

Since the sun has tried to maintain an equilibrium with the beloved in the scale-pan of the balance,
It is fair if the former is in the descendant while in the Sign of Libra.[2]

O Dairi my heart is delighted with the fervour contained by the (following) hemistich of Sāib :-
"That rose (*i. e.* beloved) is a match from all the roses put together."

As will be seen from the last verse given above, of which the second hemistich has been borrowed by the poet, he has composed this *ghazal* in imitation of Sāib and in my opinion with great success. It would be interesting to compare the two poets here, but since unfortunately no rhyming-word is common in their verses a comparison is not of much use. On the whole, however, there is not much difference between them with regard to their respective merit. In this connection, the reader may find the following verse of another Kashmiri Pandit poet Pt. Sat Rām Baqāyā "Baqā" of interest, which, though it does not contain a rhyming-word common with that of either that of Saib or Dāiri, is also not without grace. It runs :—

1. Majnún, which literally means insane or mad, was the name of the lover of Laylá whose story is given in the poetical romance of "Laylá and Majnún" by the celebrated poet Nizámi. Majnún is said to have roamed about in the desert in search of Laylá. A deer also is a haunter of deserts.
2. In this verse the poet has used two words "Mizán" and "Tarázú" both of which mean a 'balance' or scale but the former means also the Sign Libra in which while the sun enters it, it is in the descendant according to the astrologers. The poet says that since the sun wanted to maintain a balance with the beloved in point of splendour and beauty it has witnessed a decline and that is quite fair.

تا پردہ برفتاد ازآں رُو بیکطرف
یکسُو پرید رنگ ز گُل بُو بیکطرف

As soon as the veil was lifted up from that face to one side,
The colour of the rose took to flight in one direction while its scent departed in the other.

حلقہء بیرونِ در چشمِ سمندر امشب ست
شعلہ خوےِ دوش یارب زد درِ کاشانہ ام

The knocker outside the door has turned into the eye of a salamander tonight.
For O Lord! a flaming beauty knocked at the door of my house last night.*

از بہرِ خدا پند مگوئید بگوشم
کز حلقہ بگوشانِ بُتِ بادہ فروشم
اُفتادگی شمع شد از تیز زبانی
استادہ ازانم کہ دریں بزم خموشم
از غیب بگوشِ دلم آورد شروشے
دیرِی تو قدح نوش کہ من عیب بپوشم

For God's sake do not whisper advice into my ears,
For I am one of the slaves of the wine-selling beloved.

The fallen state (*i. e.* the reduced condition) of the candle is due to the sharpness of its tongue (burning wick),
I stand erect because I am silent in this assembly.

* This verse also has been admired by critics for its originality.

The anemone has become restless on the hill-side,
For the heat of my heart's scar has set the desert on fire.[1]

هر شعلہ گُل است و دود سُنبل
اے بیخبر از بہارِ آتش

Every flame is a rose and the smoke a hyacinth,
O you who are unaware of the new spring-time of fire.

دلِ من آب شد در خون نشست و نیست آرامش
اگر بلبل نرنجد شبنمِ گل ہے نہم نامش
کُجا لطفِ کفِ ساقی تواند رفت از یادم
بجائے رشتہ بر اُنگشت پیچیدم خطِ جامش

My heart turned to water, welters in blood and knows no rest,
If the nightingale does not take offence, I would call it the dew-drop on the rose.[2]
How can the favour of the cup-bearer's hand escape my memory?
I have stroked the line of his cup with my finger (to aid my memory) instead of using a string.[3]

---

1. *Na'l dar atash*— an idiom meaning to be restless. The poet means to say that due to the scorching heat of his heart's scar the desert caught fire in such a wild manner that the anemone even though situated higher on the hill-side felt insecure and was, therefore, restless.
2. This is another beautiful verse of the poet and is rather original both in thought and execution.
3. *Rishta bar angusht pechidan*— to tie a string round the finger. It is a practice with some people to tie a piece of string round a finger to remember a thing.

چرا در فکرہا مانم کہ بستاند اجل جانم
کُنم این رشتہ را پیوندہا با تارِ گیسوئش
بہاۓ استخوانم جوہری لعل و جواہر گُفت
کہ بسمل گشتہ ام از تیغِ جوہردارِ ابروئش

Why should I cherish anxieties about losing my life at the hand of death?
I shall fasten the thread (of my life) to the strands of her tresses.
The jeweller declared the gems and rubies to be the price of my bones,*
For I have been sacrificed by the glittering sword of her eyelashes.

آں سروِ ناز با قدِ دُلجو بیکطرف
زین چشمِ آب خیز رواں جُو بیکطرف
از وحشتِ دلم بہ بیاباں خبر کہ کرد
مجنون بیکطرف شد و آہُو بیکطرف
خورشید را وبال بہ میزان روا بود
با یار پلہ شد بہ ترازُو بیکطرف
دیری ز شوقِ مصرعِ صائب دلم شگُفت
"گُلہا تمام یکطرف آں رُو بیکطرف"

That delicate cypress (graceful beloved) stands on one side with her charming stature,
While a stream is flowing from these tear-shedding eyes of mine on the other.

---

* *Tegh-i-jauhar dar*— a bright, glittering or well-tempered sword, possessing the blackish marks called '*Jauhar*' which also means a jewel.

قطره هاے اشک میدانیم ما از جاں عزیز
ہے بود از رشتہ آرے گوهرِ غلطاں عزیز

بیخبر پیرے کہ از لولوے لالاے دل است
داند از بیدانشی‌ها گوهرِ دنداں عزیز

آرزو مندِ گل بے خار از باغ دلم
در خیالم نیست یاراں نو گلِ خنداں عزیز

معنیء رنگیں برایم نو گل است و نو بہار
نیستم بلبل کہ میدانم گل و ریحاں عزیز

We hold our tear-drops dearer than our life,
Indeed the rolling pearls are dearer than the thread.*

The old man who is unaware of the lustrous pearls of the heart,
Owing to his ignorance and folly loves the pearly teeth.

I yearn for a rose devoid of a thorn from the garden of my heart
For, O my friends! in my opinion the freshly-blossomed smiling rose is not worth much.

For me a beautiful idea is the freshly-blossomed rose and the new spring,
I am not a nightingale to be attracted by the rose or the sweet basil.

اگر شمع ست میکاهد و گر مینا ست میغلطد
بہ پیشِ قامتش در بزم ما مشکل قیامِ کس

If there is a candle it becomes smaller and if it is a goblet it tumbles down,
In our assembly it is difficult for any one to match her stature.

1. 'Rolling pearls' stand for tear-drops and the 'thread' for life.

مطلب از سیرِ جهانم شوقِ دیدار است و بس
این پریشانی براے طرہء یار است و بس

بادهء عشرت بجامم چرخِ مینائی نریخت
خاطرم شاد از لبِ میگونِ دلدار است و بس

My object in traversing the world is merely to see the sight (of my friend);
This distraction (of mine) is only for the sake of the beloved's tresses.

The azure sky has not poured the wine of enjoyment into my cup.
But my heart is delighted with the wine-coloured (*i. e.* red) lips of my sweetheart,

بے رخت رنگِ بہار اے گلِ خنداں آتش
دود بوے گل و گل شعلہ گلستاں آتش

آں پری چہرہ مبادا درِ اغیار زند
کہ زند رشک بہ کاشانہء یاراں آتش

لالہ را نعل در آتش کمرِ کوه فتاد
گرهء داغِ دلم زد بہ بیاباں آتش

O smiling rose! the comeliness of the spring is a fire in the absence of your face.
The smell of the rose is a cloud (of smoke), the rose a flame and the rose-garden a fire.
May that fairy-faced one not knock at others' door
So as to set the fire of envy to the house of friends (*i. e.* lovers).

On account of extreme thirst I was at the point of death,
But my beloved came to my help with the water (*i. e.* brilliance) of her dagger.

حُسنِ عالم سوزِ آن مہ آفتابِ حشر است
عاشقان زین وجہ ایمن از حسابِ محشر اند

The world-consuming beauty of that moon (*i. e.* beloved) is the sun of the Doomsday,
It is for that reason the lovers are free from rendering an account (of their deeds) on the Day of Reckoning.

روی بکوےِ رقیبان عرق فشان تا چند
رود بخاک دُرِ اشکِ عاشقان تاچند

پیالہ گیر ز خونم درین چمن آخر
بجامِ لالہ کشی آبِ ارغوان تاچند

How long wilt thou continue going into the streets of (my) rivals in a state of perspiration ?
And how long will the pearls of the tears of lovers go on falling on the ground ?
Hold a cup of my blood in this garden, after all
How long wilt thou quaff the purple-water (*i. e.* the wine) in the cup of a tulip ?

آفتاب از بس طرب طرفِ کُلہ خواهد شکست
ماہ من چون پردہ بر رخسارِ تابان افگند

The sun will feel elated with joy*

* *Taraf-i-kulah shikastan* — to bend the rim of a hat, an idiom which means to be overjoyed. The idea of the poet is that when the beloved hides her face under a veil the sun can manifest its splendour which would otherwise be overshadowed by her beauty. Hence the sun is overjoyed.

When my moon will draw a veil over her resplendent face.

یار با کوہ دگر همسر و همشانم کرد
بر سرم تیغ زد و لالہ بداما نم کرد

My beloved has once again exalted me to the lofty position and grandeur of a mountain,
She has applied the sword to my head and filled my skirt with anemones.*

بے سبب دیری نہ کردم گوشہء صحرا پسند
شهر از چشمم خطر دارد کہ سیلاب آورد

O Dairī ! I have selected the corner of the desert and this is not without a reason,
The city is in danger of being flooded due to my (tear-shedding) eyes.

چشمِ فتّانِ تو هر ساعت بہ نیرنگِ دگر
از نگاهے صلح مے سازد ئَے جنگِ دگر

شیشہ خالی کرد و بر جامِ حریفانش نگاہ
مستیء دیری چہ کم از عقل و فرهنگِ دگر

Thy bewitching eyes are adopting an attitude of peace every moment in a miraculous way,
By means of a glance only with a view to declare a war anew.
Dairī emptied the flask but his eyes are set on the cups of his rivals,
His intoxication in no way less than the reason and wisdom of others.

* The sword represents the ridge of the mountain and the anemones which grow on the hillside stand for the blood-drops shed by the sword.

The feet of thought were fettered like those of a madman.[1]

عاقبت زاهد تمنّای می گلرنگ کرد
شیشهٔ می در شکستِ توبه کارِ سنگ کرد

After all the ascetic yearned for the rosy wine,
The flask of wine played the part of a stone in breaking his vow.[2]
My heart has not been trampled by sorrow caused by the afflictions of the world,
My mirror grappled with the rust as Alexander's mirror worked against the Ethiopes.

صبح است و گُلفروش ببازار می رود
گُل زر بکف بطرزِ خریدار می رود
مانندِ آه از لبِ جو سرو می پرد
سروِ روانِ من چو بگلزار می رود
مُنصور را بمدرسهٔ درد می بریم
طفلی ست نی سوار که بر دار می رود
مویم سفید گردد و اُفتد بچشم موی
از خاطرم کجا کمرِ یار می رود

It is morning and the florist is going to the market,

1 This verse involves a double meaning. Firstly, it means that the thought of the lover visited that fairy-like beloved wherever she fell asleep and went mad, since it was supposed that one who saw a fairy went mad. The feet of thought were therefore fettered. Secondly, that since the fairy (i. e. the beloved) was asleep, the thought was bound by feet so that it might not disturb her.

2 This is also one of the beautiful verses of the poet.

The rose, like a customer, approaches her with money in its hand.
As soon as my moving cypress (i. e graceful-statured beloved) goes into the garden,
The cypress tree vanishes like a sigh from the stream-bank.
Let us conduct Mansur[1] to the school of the pangs (of love),
In mounting the gallows he is merely acting as a child riding on a reed-cane.
My hair is turning grey and the superfluous eyelashes are growing in my eyes,
But how can the picture of my beloved's waist leave my mind? [2]

عشقش دلِ غمینِ مرا غم گداز شُد
عُمرم به بحثِ زُلفِ درازش دراز شُد
از نیم ناز مستِ طرب کرد ساقیم
پیمانه ام ز منّتِ می بی نیاز شُد
کارم رسیده بود ز بس تشنگی بجان
یارم ز آبِ خنجرِ خود کارساز شُد

Her love became a melter of my heart's sorrows.
My life was prolonged by talking about her long tresses.
The cup-bearer enraptured me with half a blandishment.
My measure has become independent of the obligation of wine.

1 Mansúr bin Halláj was the celebrated mystic of Baghdad who is said to have realised God and uttered the formula (I am the Truth i. e. God) for which he was barbarously executed in 922 A. D.

2 The thinness of waist is a mark of beauty according to the Persian poets and it is compared to a hair.

After all she dissolved the fire of the rose
with the enchantment of her coquetry,
Thus the elegance of the spring was put to
shame by that rose (*i. e.* sweetheart).
The grinning smile of the beloved on the out-
skirts of the garden
Caused the bud to shed the dew-drops like teeth
from its narrow mouth.
Last night the tyrant (unkind beloved) went away
intoxicated from the assembly of merry-makers,
And dropped the cup of wine from her hand
with the intention of shedding my warm blood.
It was not easy to enter into her inaccessible
sanctuary,
But the passion of my love removed the cap of
pride from the head of every sentinel.

پیوندِ جانِ من بہ غمِ روزگار نیست
این رشتہ را بطُرّہء ساقی تسلسُل است

My soul is not associated with the sorrows of time,
This thread (of my life) is entwined with the
tresses of the cup-bearer (i. e. the beloved).

آسماں از سردِ مہری عاقبت رسوا شود
بستہ ام دل را بگیسوےِ بتِ آتش مزاج

In the long run the sky will be ashamed of its
cold treatment,
I have fastened my heart to the tresses of a
fiery-tempered beloved.

از تماشاےِ رُخِ آن نازنین پرہیز کُن
کین چراغ از بادِ دامانِ نگہ گُل مے شود

Abstain from enjoying the sight of that delicate-
bodied one (sweetheart).
For this lamp gets extinguished by the gust of
wind caused by the flapping of a side-glance.

چہ رنگ است اینکہ از نیرنگِ رُخسارِ عرقناکش
ز آتش آب خیزد شعلہ سر از آب بردارد

What a colour is this that through the miracle
of her perspiring cheeks,
Water rushes forth from fire and the flame
emerges from water.*

آمد آن گُل پیرہن نظّارہ را گلچین کُنید
پنجہء مژگان ز گُل چیدن چو گُل رنگین کُنید
بر کمانِ آسمان زہ بست و تیر انداز شد
قوّتِ بازوےِ تیر انداز را تحسین کنید

That rose-garmented beloved has appeared, let
your beholding act as a gatherer of roses.
Make the claw of your eyelashes coloured like
the rose by plucking the roses.
She strung the bow of the heaven and acted
as an archer,
Admire the strength of the archer's arm.

بستہء زنجیر چون دیوانہ شد پاےِ خیال
ہر کجا خواب آن پری بر مسندِ سنجاب کرد

Wherever that fairy (*i. e.* beloved) slept on an
ermine bed

* Here 'fire' stands for the glow of the cheek and 'water'
for the perspiration.

A number of scars has been left on my heart on account of her speed in hot haste.
The rising place of the sun is a stall without any decoration,
I have yet only described a particle of the adornment of my beloved's market.
O breeze! for God's sake believe me, the new spring of life is a burden to my mind
In the absence of the languid narcissus (lovely-eyed beloved).

از پرده کشید عاشقان را
روئش کہ ہنوز در نقاب ست
از آتش عشقِ ماہ رویاں
ایں خانہ تمام آفتاب ست
بشتاب بدیدنِ گلستاں
رنگ گل و لالہ را شتاب ست

Her face, which is still veiled,
Has caused the lovers to be discovered.
Due to the fire of love of the moon-faced ones (*i. e.* beloveds)
This house (*i. e.* the world) is overflowing with lovers.
Hasten to enjoy the sight of the garden,
For the beauty of the roses and tulips is in its prime.

خاطرِ دریا دلاں رنجد اگر
ماجرائے چشمِ تر خواہم نوشت

The hearts of the generous-minded will be offended
If I were to give an account of my tearful eyes.*

* The poet says that he sheds tears more profusely than the generous-minded give away things in charity.

خسروا از سختیٔ خارا مناز
کوہکن را جانِ شریں در تن است

O Khusraw! do not be proud of the hardness of the granite-rock
For the mountain-digger (Farhād) yet possesses, sweet (Shīreen's) life in his body.*

آتشِ گل را بہ سحرِ غمزہ آخر آب کرد
آب و رنگِ نو بہار آں گل بایں نیرنگ ریخت
خندہٴ دنداں نمائے یار در طرفِ چمن
غنچہ را دندانِ شبنم از دہانِ تنگ ریخت
آں ستمگر دوش از بزمِ طرب مخمور رفت
با خیالِ خونِ گرمم جامِ مے از چنگ ریخت
در حریمِ تنگبارش رفتنم آساں نبود
جذبہٴ شوقم کلاہِ نخوتِ ہر شنگ ریخت

* The romance of "Sheerin and Khusraw" is well known. Sheerin, an Armenian princess married to the Persian king Khusraw, was the sweetheart of a stone-cutter Farhád who was promised the hand of Sheerin by Khusraw on the condition that he would cut down the mountain Bistún into a drain through which the milk of the she-goats stationed on the mount..in could be brought up to Sheerin's palace without any difficulty. Farhād is said to have agreed to it and worked at the digging day and night carving the images of Sheerin along the passage from place to place. When Khusraw learnt that Farhád had fulfilled the condition imposed by him which he never thought could have been fulfilled, he gave out that Sheerin was dead. On hearing the news Farhád committed suicide while Sheerin too at this report had a fall from her house and passed away. The poet means to say that Khusraw was mistaken in thinking that Farhád could not cut down the granite-rock. The spirit of Sheerin working in his veins could perform wonders. The word "koh-kan" (i. e. the mountain-digger) has been used for Farhád by which name also he is known.

Since the day the gardener raised a wall[1] round
thy garden,
Heaps of stones are left behind from the hearts
of (other) stone-hearted beloveds.
Do not unloose the band of thy tunic tonight
in the company of the capricious lover;
My hand has entered into an agreement with thy
skirt on the day of eternity past.
Thou art withdrawing thy skirt in vain from
the flowing stream of my eyes,
The path of thy strolling box-tree (*i. e.* graceful
stature) has been blocked by the fire of
the rose.[2]
My soul's cry has not been loud enough to reach
the ear of the heart,
O tyrant it seems that the arrow of thy eye-
lashes has attached the feathers of collyrium to it.[3]
The shameful secret of casting my impudent
looks was disclosed,[4]
The needle of my eyelashes caused the rent of
thy collar to be stitched.[5]
The Eternal Painter was absorbed in deep thought
in thy portico

---

1. *Diwar bastan*-to erect a wall. The poet means to say that on the day the gardener (i. e. the Gardener of Destiny) erected the wall of his beloved out of the stones of the hearts of other beloveds, heaps of them were left behind which now represent the stony hearts of the worldly beloveds.
2. *Rah bastan*— to obstruct the passage, to block the path.
3. *Par bastan*— to fasten or attach a feather.
4. *Bakhya bar ruy-i-kar uftadan*— an idiom which means to disclose a shameful secret.
5. *Chak-i-giriban* bastan— to stitch the rent of the collar, to close it.

Before he drew a portrait[1] in the colour of
realities on (the walls) of thy palace.
O Dairī! you are once again talking of love in
a muttering tone,[2]
The collyrium of whose eyes has sealed your
ghazal-writing lips?[3]

فارغم از سیم و زر سیم و زرم دیدارِ دوست
مارِ زُلفم قانعم از گنج بر رُخسارِ دوست
لالہ برسر پاے بر آتش بہ سیرِ باغ بود
داغها دارم بدل از گرمیء رفتارِ دوست
مطلعِ خورشید دوکانے کہ بے آرائش ست
ذرّہء گُفتم هنوز از زینتِ بازارِ دوست
اے صبا باور خدا را کُن کہ بارِ خاطر است
نو بهارِ زندگی بے نرگسِ بیمارِ دوست

I am independent of silver and gold (*i. e.* riches);
my silver and gold lie in the sight of my
sweetheart.
I am the snaky curl being satisfied with the
cheeks of my beloved irrespective of any treasure.[4]
The beloved was taking a stroll in the garden
having her head decorated with anemones and
placing her feet on fire (*i. e.* in a restless and
hasty manner)

---

1. *Surat bastan*— to draw a portrait; to assume a form; also to be possible.
2. *Zeer-i-lab guftan*— to mutter, to mumble, to whisper.
3. *Lab bastan*— to be silent, to close or seal the lips.
4. In this verse there is a reference to an old popular belief according to which it was supposed that dragons were found over the buried treasures and guarding them.

I admit that there is collyrium in the black eyes of the beloved but it is not visible.
I admit that there is a reflection of her rubies (*i. e.* red lips) in the fire-red wine but it is not visible.
In view of the faithlessness of the spring-season, I hold that the newly-blossomed smiling rose in the garden, in spite of its appearance, does not exist.
To whom should I divulge the secret of my heart O God ! who will believe me?
I affirm that my sweetheart is within my flask (*i. e.* heart) like a fairy but she is not visible.

صبح ازل تبسّمِ دندان نمایِ کیست؟
شامِ ابد تسلسُلِ زُلفِ دوتایِ کیست؟
دُنیا ز دامنِ کہ غبارے ست ریختہ؟
نہ اطلس سپہر سراپردہ هایِ کیست؟

Whose grinning smile constitutes the morning of eternity past?
And the series of whose curly tresses comprises the evening of eternity future ?*
From whose skirt is this dust removed that appears in the form of the world?
And whose pavilions are the nine satin-like pieces of the heavens?

The following ghazal which I give below in full is remarkable for its flow, idiomatic language and forceful expression. The beauty of the original, however, cannot be maintained in the translation which generally

* This is one of the beautiful verses of the poet.

detracts much from a language especially in the case of verse :- -

رشتہء جانم گرہ باموےِ پیچانِ تو بست
غُنچہء دل عہدِ یکرنگی بہ پیکانِ تو بست
از دلِ سنگینِ خوبان تودہ‌ها موجود اند
باغبان روزے کہ دیوارِ گلستانِ تو بست
وا مکن بندِ قبا امشب بہ بزمِ بُوالهوس
دستِ من روزِ ازل پیمان بدامانِ تو بست
میکشی از جوئبارِ چشمِ من دامان عبث
آتشِ گل راهِ شمشادِ خرامانِ تو بست
تا بگوشِ دل نشد فریادِ جانِ من بلند
پر مگر از سُرمہ ظالم تیرِ مژگانِ تو بست
بخیہ ام بر روُےِ کار از شوخ چشمیها فتاد
سوزنِ مژگانِ من چاکِ گریبانِ تو بست
فکرها در پیشگاهت کردہ نقّاشِ ازل
صورتے از رنگِ معنی‌ها بہ ایوانِ تو بست
زیرِ لب دیری حدیثِ عشق میگوئی مگر
سرمہء چشمِ کہ لب‌هاےِ غزلخوانِ تو بست

The thread of my life twined itself into a knot with thy curly hair,
And the bud of my heart entered into a covenant* of harmony with thy arrow.

**Ahad bastan or Ahad-o-paiman bastan*, to enter into a covenant.

My black hair turned grey by gaining a lot of time[1]
A different termination of the longest night of separation from thee should appear.
How can that bird build a nest on the lofty branch
Which is every moment found foot-bound by its love of life?[2]

دیدم بخواب دوش بُتِ جامہ زیب را
در زر کشیدہ بود گریباں و جیب را
برداشت پردہ از رُخ و بندِ قبا کُشاد
صد پارہ کرد جامہء صبر و شکیب را
گُفتم نگاہِ لطف ز حالم منہ دریغ
گُفتا بصدق کوش نفُورم. فریب را
گُفتم کہ عیب دار ز سر تا قدم منم
گُفتا خموش باش کہ من پوشم عیب را

Last night I saw the beloved in a dream adorned with a garment
Having its hood and breast-collar embroidered in gold.

1. *Shab-i-yalda* the longest night of winter. The black hair has been used in view of the darkness of the night and the grey hair to denote the whiteness of the dawn which stand for the termination of the night.
2. The idea of the poet is that one who holds his life dear and does not possess a spirit of self-sacrifice cannot aspire to achieve greatness.

She lifted off the veil from her face and unloosed the ties of the garment
Tearing into a hundred pieces the cloak of my patience and peace of mind.
I said, "Pray do not grudge me a favourable glance situated as I am!"
She replied, "Try to be upright for I hate trickery (beguilement)."
I said, "I am full of defects from head to foot."
She said, "Hold your breath; I shall conceal your faults."

ندانم شوخ مژگانِ کہ برمے سایہ انداز ست
بطِ مے را ببالِ موج مے اندازِ پرواز ست

I do not know whose roguish eyelashes have cast a shadow on the wine,
The goblet of wine intends to steal away with its waves.

سُرمہ در چشمِ سیاہِ یار گیرم هست نیست
عکسِ لعلش در مےء گلنار گیرم هست نیست
با خیالِ بیوفائی‌ہائے ایامِ بہار
نو گلِ خندان دریں گلزار گیرم هست نیست
باکہ گویم رازِ دل یا رب کہ باور مے کند؟
چون پری در شیشہ ام دلدار گیرم هست نیست

My sword yields a lustre out of its verdigris
like a lily,
While my cry is of a different tone through
the collyrium of thy eyes.*
How can I tolerate one of thy two tresses
being within the possession of another
Even for a moment, so long as the thread of
my life does not get snapped?
The cup of wine acquires a new brilliance in
her hand,
While the wine itself assumes a different hue
by its proximity to her fresh rose-petals (i. e. lips).

Sāib:—

ز بس آبِ صباحت صیقلی کرده ست روئش را
نگه صد جاے لغزد تا گُلے چیند ز رُخسارش
چه خُرّم گلستانے خوش بلند اقبال بُستانے
که از مژگانِ بُلبُل آب نوشد خارِ دیوارش

The lustre of comeliness has polished her face
to an extreme,
The glance slides at a hundred places to pluck
a rose from her cheeks.
What a happy rose-garden and a highly prosperous
orchard!
The thorns growing over its wall being saturat-
ed by the eye-lashes of the nightingale.

* Collyrium, when it comes in touch with the throat, causes a hoarse voice. The idea of the poet is that though in the ordinary course a sword becomes blunt through rust his sword assumes lustre through verdigris which is green, just as a lily acquires freshness through verdure. Similarly a man's voice becomes hoarse by collyrium ordinarily but his mournful cry gets clearer and produces a melodious note due to the collyrium since it is applied to the eyes of his beloved.

Dāirī:—

نزاکت آنقدرها جوش زد از رُوے گُلنارش
که از بادِ پرِ پروانه گُل شد شمعِ رُخسارش
دِل دیوانه ام را اشتیاقِ سیرِ گُلزارے ست
که مژگانِ پریزادست خارِ چار دیوارش

The tenderness manifested itself with effervescen-
ce on her fire-red face to such an extent
That the candle of her cheeks was extinguished by
the gust of wind caused by the flapping wing of a
moth.
My maddened heart yearns to take a stroll in
a rose-garden,
The thorns of the enclosing walls of which
consist of the eyelashes of a fairy-born.

Space does not allow me to give more instances of parallels in other metres and rhymes between Dāirī and other poets but the specimens cited above will, I believe, suffice to show his comparative skill in verse. Now let me give below a few more verses of the poet to show their general character which, of course, is based on the theme of love:—

ز فُرصتها سیه مویم سفیدی آشکارا کرد
شبِ یلداے هجرت را دگر پایاں شود پیدا
کُجا آں مُرغ بر شاخِ بلندی آشیان بندد
که هردم رشته بر پائیش ز انُسِ جاں شود پیدا

Sāib :—

بر شکستی تا ز رویِ ناز دامانِ عتاب
آب شد دل از گُدازِ انتظار آیئنہ را
تا بہ حُسنِ ھرزہ گردِ او شود جائے دوچار
نیست چون آبِ روان یکجا قرار آیئنہ را

Since thou prepared thyself* to show displeasure by way of coquetry,
The heart of the mirror turned into water through the anguish of waiting.
In order that it may come across her vagrant beauty at any place,
"The mirror is not stationary like the flowing water."

Dairī :—

ماہ من زین بیش رُخسار عرق افشاں مپوش
آب مے گردد بچشمِ انتظار آیئنہ را
گردشِ چشمِ پریزادے مگر در خواب دید
"نیست چون آبِ روان یکجا قرار آیئنہ را"

O my moon (sweetheart) do not conceal thy perspiring face any more,
Tears begin to roll within the eyes of the mirror due to long waiting.
Perhaps it has seen the moving glance of a fairy-born in the dream,
"The mirror is not stationary like the flowing water."

* *Daman shikastan*-to break the skirt, an idiom meaning to prepare for work.

Sāib:—

میشود ھر لحظہ حُسنِ او بہ نیرنگ دگر
مے تراود ھر نفس زین پردہ آھنگ دگر
مرھمِ کافور از ناسازگاری ھائے بخت
میشود بہر خراشِ سینہ ام چنگِ دگر
گرچہ بیرنگ است صائب بادۂ پُر زورِ عشق
زین قدح بر چھرۂ ما میکند رنگ دگر

Every moment her beauty assumes a different aspect,
A new tune springs forth from this note every instant.
The camphorated ointment owing to the unwholesomeness of fate
Serves the purpose of another hand to scratch my bosom.
O Sā'ib although the invigorating wine of love is devoid of any colour,
It lends a new flush to our face out of this cup.

Dairī:—

تیغِ من چون سوسن از زنگار جوھر میدھد
نالہ ام از سُرمۂ چشمت باھنگِ دگر
کے پسندم یکدمے تا نگُسلد تارِ نفس
یک سرِ مو از دو گیسوے تو در چنگ دگر
ساغرِ مے را بدستش آبروے دیگر ست
بادہ را از قُربِ گُلبرگ ترش رنگِ دگر

Thou art snatching away my love for thee from
my heart, take it, it is thine,
But look for a place to accommodate it in,
for the spacelessness is too narrow (for it).

Zuhūrī :—

شُکر کز بندِ خودی دوش نجاتم دادند
مرده بودم بہ غمِ عشق حیاتم دادند
مستحقانہ بدریوزه لبے بکشودم
عیشِ غم راحتِ محنت بزکاتم دادند

Thanks to God that last night I was delivered
from the bonds of egotism (by the Fates),
I was dead but was restored to life by means
of the sorrows of love.
I opened my lips (*i. e.* asked) for the alms as a
deserving one,
The enjoyment of sorrow and the comforts of
hardship were bestowed on me by way of charity.

Dairi :—

د وش از نوشِ لبِ یار نباتم دادند
نوشدارو پے امداد حیاتم دادند
آتشِ عشقِ جہاں سوز تمنّا کردم
شررِ شوق خدا را بزکاتم دادند

Last night I was given sugar from the sweet
lips of my beloved,
It was a treacle administered to me to prolong
my life.

I craved for the world-consuming fire of love,
But received only a spark of longing (for love)
by way of charity in the name of God.

Nazīrī :—

من کہ بر گلبن آشیاں دارم
چہ غم است از فنائے بال و پرم
بسکہ از شوقِ سینہ در جوشم
پائے تقدیم میکند بسرم

What do I mind losing my wings and feathers,
I who possess a nest on the rose-bough ?
I am extremely excited through my love within
the bosom,
My feet seeking precedence over my head.

Dairī .—

گفتم آیم ز شوق بال فشاں
گرم رفت آنچناں کہ سوخت پرم
ترسم از سایہ ام زمیں سوزد
سایہ افگند عشقِ او بسرم

I said I should proceed to greet her with out-
stretched arms* with the warmth of love,
But she went away in such hot haste that my
feathers were consumed.
I am afraid the earth will catch fire through my
shadow,
For the shadow of her love is cast over my head.

---

* *Bal afshan* or *fashan*-with outstretched arms, rejoicingly.

Who is going to carry our message to one who has gone away from us in anger, saying,
"Come back we have thrown down the shield[1] (*i. e.* surrendered) if it is a matter of war."

'Irāqī :—

ازان زمان که خراباتئے دلم ربود
مرا هوائے خرابات و نغمۂ چنگ ست
مریز خونِ عراقی و آشتی پیش آر
که آشتی بهمه حال بهتر از جنگ ست

Since the time a tippler[2] has snatched away my heart,
I have a desire for the tavern and the tune of the harp.
Do not shed 'Irāqī's blood, rather adopt an attitude of peace,
For peace under all circumstances is better than war.

Jāmī :—

مکن به حلقۂ ما ذکرِ رشتۂ تسبیح
که گوشِ مجلسیان بر بریشمِ چنگ ست
ز صلح و جنگِ کسانم غمِ تو فارغ ساخت
نه با کسم سرِ صلح و نه طاقتِ جنگ ست

1. Sipar andākhtan—to throw down the shield, an idiom which means 'to surrender'.
2. Kharabāti—a haunter of taverns, a tippler-used for a beloved.

Do not make mention of the string of a rosary in our circle,
For the ears of the members of our assembly are attuned to the string of the harp.
Your love has delivered me from making peace or war with others.
I have no idea of making peace with or waging war against anyone.

Dairī :—

چسان بگوشِ دلم پندِ پیر مے سازد
که دلنشینِ من آوازِ دلکش چنگ ست
فلک بترکِ ستم گفت و مهربان گردید
هنوز ماهِ من آماده بر سرِ جنگ ست

How will the advice of the old man (preceptor) suit the ears of my heart,
When the charming tune of the harp has taken possession of me?
The sky has given up oppression and adopted an attitude of kindness,
But my moon (*i. e.* sweetheart) is still bent on war.

In this connection I am reminded of a beautiful verse of Zuhūrī which, though it does not possess a common rhyme with any of the verses given above, is in the same metre. It has pleased me and I hope may please some of the readers. It runs thus :—

ز دل محبّتِ خود مے بری ببر از تُست
ولیک فکرِ مکان کن که لا مکان تنگ ست

Hāfiz in his own charming way puts it thus :—

بلبلے برگِ گلے خوشرنگ در منقار داشت
وندران برگ و نوا خوش نالهاے زار داشت
گفتمش در عینِ وصل این ناله و فریاد چیست
گفت مارا جلوهٔ معشوق درین کار داشت

A nightingale was holding a beautiful rose-petal in its beak,
And while equipped thus was lamenting bitterly.
I said to it, "What is all this lament and cry in the very midst of union?"
It replied, "The manifestation of the beloved has involved me in this affair."

Dairī also expresses this idea as follows :—

دوش رفتم به گلشنے که درو
سبزه نو خیز و غنچه نوزاد ست
نالهٔ بلبلم به گوش آمد
گفتمش اینچه شور و فریاد ست
گفت بیوجه نیست نالهٔ من
روےِ گل آفت است و بیداد ست

Yesterday I went into a rose-garden in which
There were fresh verdure and newly-blossomed buds.

The nightingale's lament came to my ears.
I said to it, "What is all this hue and cry ?"
It replied, "My lament is not without a reason.
"The appearance of the rose is a (source of) hardship and torment."

Among some of the well-known poets of the earlier and the later periods, such as Sa'dī, Hāfiz, 'Irāqī and Jāmī and Zuhūrī, Nazīrī and Sāib respectively, after whose models Dairī sometimes writes, he seems to have been impressed only by Hāfiz and Sāib in comparison to whose writings also his verses on the whole cannot be said to be very inferior on occasions if not throughout. I think this fact alone should be considered praise enough in favour of a Persian poet of Kashmir with all his disabilities to which a reference has already been made. A few instances in this connection, wherein the poet adopts their form, metre and rhyme, are cited below side by side with their verses for a comparison :—

Sa'dī :—

چه تربیت شنوم یا چه مصلحت بینم
مرا که چشم به ساقی و گوش بر چنگ ست
بخشم رفتهٔ مارا که مے برد پیغام ؟
بیاکه ما سپر انداختیم اگر جنگ ست

To what admonition should I listen or what counsel should I heed?
I whose eyes are directed towards the cup-bearer and ears attuned to the harp!

Although the goblet of the sky is devoid of
the wine of merriment,
The cup-bearer out of his kindness is concerned
about my sorrowful heart.
The newly-blossomed and fresh rose is a beautiful
idea of mine,
While the warble of the nightingale is a song
of praise and admiration for me.
I am independent of silver and gold and pray to God
For the riches of love in which lie my grandeur
and dignity.
O Dairī! what do you ask me about the where-
abouts of my friend?
This poor heart of mine is a wonderful resting-
chamber of his.

Hāfiz :—

اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلبیز ست
ببانگِ چنگ مخور مے کہ محتسب تیز ست
ز رنگِ بادہ بشوئید خرقہ ہا از اشک
کہ موسمِ ورع و روزگارِ پرہیز ست

Although the wine is of an exhilarating effect
and the atmosphere fragrant,
Do not take wine in accompaniment of the music
of the harp, for the censor is vigilant.
Wash off the colour of wine from the garments
with tears,
For it is the time of piety and the age of
abstinence.

Dairī:—

زبحرِ عشق حذر کن کہ شعلہ انگیز ست
بجائے آب دریں ورطہ آتشِ تیز ست
بدورِ لالہ و گُل از شراب توبہ مُکن
کُجا بہار کُجا روزگارِ پرہیز ست

Avoid the ocean of love for it excites a blaze.
There is a flaming fire in this whirlpool (abyss)
instead of water.
Do not abstain from wine during the period
the roses and the tulips last:
The season of spring and the age of abstinence
are poles apart.

The attainment of union with the bloved, which should ordinarily satisfy a lover, is regarded by the mystics only as an incentive to inflame his passion all the more and not an end in itself. It is, therefore, a source of great torment instead of a relief after the pangs of separation are over. This idea has been expressed by many Persian poets. Mirza Bīdil, for example, says :—

محو یاریم و آرزو باقیست   وصلِ ما انتظار را ماند

We are enjoying the company of the beloved
but our desire remains unfulfilled;
Our union is just like a waiting (for her).

Come away for the palace of hope is of an extremely flimsy foundation.
Bring wine, for the basis of life rests on air.

Dairī likewise repeats the idea in other words:—

چرا به طرفِ چمن مست خُفتهٔ دَیری
پیاله نوش پیاپے که دورِ گُل تنگ ست

O Dairī! why are you lying in a state of sound sleep, (*i. e.* heedless) on the outskirts of the garden?
Continue to drink wine without ceasing for the season of roses is of short duration.

Compare the following selections of the two poets in which the metre and rhyme are common:—

Hāfiz—

روزگاریست که سودایے بتان دینِ من است
غمِ این کار نشاطِ دلِ غمگینِ من است

تا مرا عشقِ تو تعلیم سخن کردن گُفت
خلق را وردِ زبان مدحت و تحسینِ من است

دولتِ فقر خدایا به من ارزانی دار
کین کرامت سببِ حشمت و تمکینِ من است

واعظ شحنه شناس این عظمت گو مفروش
زانکه منزل گه سلطان دلِ مسکینِ من است

It is long since my passion for the beloved has become my faith.
My concern for this affair is a delight for my sorrowful heart.

From the time thy love has taught me the art of composing verses,
People have praise and admiration for me on the tips of their tongues.

O God! bestow on me the riches of renunciation in abundance,
For this favour is a source of grandeur and dignity to me.

Let not the preacher, who is friendly with the police-officer, display his authority,
For my poor heart is the abode of the king himself.

Dairī—

گرچه مینائے فلک از مئے عشرت خالیست
ساقی از لطف به فکرِ دلِ غمگینِ من است

نو گُلِ تازه و تر معنیٔ رنگینِ من است
نغمهٔ مرغِ چمن مدحت و تحسینِ من است

بے نیاز از زر و سیم ز خدا مے طلبم
دولتِ عشق که توقیرم و تمکینِ من است

دیری از منزلِ یارم چه نشان مے پُرسی
شه نشینے عجبے خاطرِ مسکینِ من است

He is often strikingly original in his ideas and abundantly rich in the outbursts of love and passion which is the essence of the ghazal.

It is natural to find a certain monotony of ideas in a Persian poet whose subject-matter is not varied but confined only to the theme of love, or as is generally the case with a lyricist love as well as mysticism. Dairī, who is primarily a ghazal-writer and has very little of mysticism in him, could not be an exception to this rule, though here too, he does not suffer by comparison with some of the acknowledged masters of the Persian language.

The poet seems to have tried to vie with some of the earlier poets of great repute belonging to Persia as well as the later notable and highly talented writers, including most of those who were attracted to India by the generous patronage and royal munificence of the Mughal Emperors, from whom they received an appreciation here which they could not find in their own country. Before giving a comparative selection of these poets, which is based on the common metre and rhyme of their respective verses, let me first present to the reader a few verses of the sweetest singer of Persia, I mean Hāfiz, who is matchless as a lyricist and whom few have equalled and none surpassed even among the indigenous Persian writers, along with those of Dairī to show that compared to this great poet too, he cannot be called a poor mimic.

Hāfiz :—

خیز و در کاسۂ زر آب طربناک انداز

پیشتر زانکہ شود کاسۂ سر خاک انداز۔

Arise and pour the water of cheerfulness (*i. e.* wine) into the golden cup,
Before the time the skull of your head is reduced to dust.

Dairi :—

دی پیرِ مغاں گُفت کہ مے نوش پیاپے

یکچند تر و تازہ دریں دیر بمانی

زاں پیش کہ پیمانۂ عُمرِ تو شود پُر

از رطلِ گراں بادہ بخورتا بتوانی

Last night the old Magi[1] said to me, "Drink wine without ceasing,
"So that you may feel refreshed and rejuvinated for a while in this tavern.[2]
"Before the time the measure of your life is full to the brim,[3]
"Drink wine from the huge cup as often as you can."

The idea contained in the verse of Hāfiz given above, has been expressed by him several times. For example, in another verse he says :—

بیاکہ قصرِ امل سخت سُست بُنیاد ست

بیار بادہ کہ بُنیادِ عمر برباد ست

---

1. The old Magi stands for the cup-bearer or spiritual guide.
2. Tavern is a metaphor for the world.
3. That is before you die.

Kaul '*Arzbegi*,' B. A., still survives him and is working as a Superintendent in the office of the Governor of Kashmir.

The Dīwān-i-Dairi which may be called almost the last remnant of a fairly standard Persian poetry produced in Kashmir, presents to us a style of writing that is unqiue in its own way. The author cannot be obviously classified among those writers of Kashmir who wrote in close imitation of the classical writers of Persia and India, or those who came into contact directly or indirectly with their contemporaries, when the country was under the influence of the culture of the Muslim rulers whose mother-tongue and court-language was Persian. Nor can he be included among those who tried to maintain the standard of an ornate style of the later poets by having recourse to such artifices and conceits as were employed by them to display their great scholarship and learning. Nor can he fall under the category of those who, irrespective of following any particular model, passed for prolific writers of compositions in various forms after benefitting from the study of the Persian *belles-lettres* to which they devoted themselves wholeheartedly. The author, on the other hand, belongs to a period in which the Government, by following the example of the rulers of British India, substituted Hindustānī for Persian as the polite language of the country. Consequently the latter began to fall into disuse and almost ceased to be a language of much importance though its utility could not be dispensed with for many years even after these changed circumstances. In view of what has been stated above, it is no wonder if our author forms a class apart and is different from the rest of the writers in many

respects.*

Apart from the fact that the Persian literature produced in India has not, as a rule, the real Persian flavour which belongs to the indigenous product, as the late Professor E. G. Browne says, it should be said in fairness to Dairī that while following the convention, which perhaps no Persian writer can do away with, he combines in himself the characteristics of his predecessors as well as his contemporaries during whose time the language had become corrupt and the literature very much deteriorated. His poetry has a prominent classical touch. In spite of the sublimity of thought and grandeur of expression in which he is not inferior, with a few exceptions, to some of the well-known poets of the Persian language, he does not abstain from borrowing commonplace metaphors and similes of the ancient writers as well as certain stereotyped usages of theirs. Nor is he free from the use of superfluous words and unnecessary repetitions, though he has tried to maintain a comparatively chaste diction which is rarely to be met with in the poetry of his local contemporaries, who made their own innovations with regard to style and expression. The phraseology and idiom employed by him are indeed surprising, particularly when we bear in mind the meagre education that he had received and the disabilities under which he suffered.

* In order to form an idea of the scope and extent of the Persian literature produced in Kashmir, and the three distinctive periods into which it has been divided based on the characteristics of each, the reader is referred to a brief survey on the subject given in a separate article on the "Persian Poets of Kashmir" written by the Editor more than a year ago.

It was not very long after having finished this unenviable educational career that he was appointed as an '*Arzbegi*' at the court of His Highness the late Mahārajā Ranbīrsingh Bahādur In 1926 Bikrami he was appointed as a Tehsildar but he relinquished this office owing to his indifference to wordly wealth and power, after having discharged the duties of such a responsible post for hardly one year. His Highness the late Mahārāja Rainbīrsingh Bahādur appointed him to the post of '*Arzbegi*' once again, which he resumed, as it was perhaps after his own liking. After some time he worked as Superintendent C. I. D. till, during the reign of His Highness the late Mahārāja Pratāpsingh Bahādur, the Police Department was established by the Government on regular lines and the C. I. D. formed only a branch thereof. After this amalgamation 'Dairī' acted as the Assistant Superintendent of Police till his death.

Apart from his efficiency, as an officer he was a diplomat and as such rendered loyal and meritorious services to His Highness all along. Perhaps it will be not be out of place to make mention here of one or two incidents in this connection. In the year 1929 Bikrami when owing to their internal and long standing mutual grievances and religious differences an unprecendented riot took place between the Sunnīs and Shiās of Kashmir in which the latter were plundered wholesale and their houses set on fire. 'Dairī' was appointed to make an investigation into the causes of the disturbance. It is said that he was offered a valuable ring worth a lac of rupees as a bribe to hush up the matter in order to get the person who was held responsible for this feud exonerated from the charge. On this occasion 'Dairī' gave proof of his extraordinary integrity and honesty by refusing to

accept it and saying that he was not prepared to sell his loyalty for any price. Again, during the year 1934—35 Bikrami a great famine took place in Kashmir which, in spite of the best efforts of the Government to give relief to people, played great havoc. A few interested people made a vain attempt to blame His Highness for his neglect in taking speedy action to check it. It was through the efforts of 'Dairī' that the allegation was proved to be false and baseless. Even the British Government, which was interested to know the real situation, was convinced that His Highness had tried his best to alleviate the sufferings of the people in this disaster. His Highness is said to have offered a jāgīr* to 'Dairī' in return for this praiseworthy service but he declined the offer as a loyal servant.

'Dairī' was a proficient astrologer who could correctly read the future, particularly after consulting the horoscope of the person concerned. He was a great physiognomist too. In both of these arts His Highness the late Mahārāja Rainbirsingh Bahadur was impressed with his efficiency whenever he put him to the test Besides, he was a skilful player at the game of chess in which he was never defeated even by those experts who visited Kashmir from other parts of India and challenged him to a match.

In short, our author was a man of various accomplishments, besides being a born poet. He was a genius. He passed away on the 3rd of Sawan 1956 Bikrami (18th July 1900), leaving behind three sons and three daughters. One of his sons, Pt. Harichand

---

* Jagir, an assignment of land, more or less in the form of an estate or fief. granted either in perpetuity or for life as a reward for service or as a fee.

INTRODUCTION

Pandit Rāja Kaul *'Arzbegi,'* the talented author of the Diwān who wrote under the nom-de-plume of "Dairī", is one of the latest standard Persian poets of Kashmir. According to his own statement, he was the son of Pandit Rām Chand Kaul *'Arzbegi'** who worked as a personal attendant at the court of His Highness the late Mahārāja Gulābsingh, in the capacity of an *'Arzbegi,'* which office he also held afterwards for some time even during the lifetime of his father. In course of time this title of *'Arzbegi,'* due to its being associated with the name of the father as well as with that of the son, got permanently affixed to their family as a whole, in consequence of which their descendants are called *'Arzbegis'* even to the present day. In fact this family is regarded as one of the most respectable families among the Kashmiri Pandits by virtue of this title in the past.

'Dairi' was born at Srinagar in 1885 Bikrami (1828). Since there was hardly any regular order of schooling in those days he received no systematic education except in a haphazard manner, which he completed at the age of fifteen. In these circumstances one cannot help admiring the gifted powers and extraordinary intelligence of the poet who benefitted by this education to his best advantage which, though meagre enabled him to discharge not only his official duties satisfactorily but also inculcated in him a taste for literary pursuits and accomplishments.

* "*Arzbegi*" the person who presents all petitions either written or by word of mouth. This post, more or less, corresponded to the post of a Private Secretary of the present day.

The Dīwān-i-Dairi is one of those poetical works in Persian which have been produced in Kashmir by the local talent at a time when Persian was on its way to decline and fast disappearing, yielding place to Urdu and English both as a language of the court and every day use under the stress of the political changes in the administration of the State.

It can be safely said that the text of the *Diwan* is reliable inasmuch as it has been obtained from the author's great-grandson and though not in the hand of the author himself has been carefully copied out by one of his pupils. Besides giving an English translation of the author's introduction to the *Diwan* as well as of his note on the reasons that led him to its composition, I have also translated the prose section dealing with a "System of Gestures" as invented by him and appended to the *Diwan* at the end. I have also added explanations in English in the form of marginal notes wherever necessary.

In prefixing an introduction of my own to the *Diwan* I have endeavoured to make it pleasant reading by discussing the merits and demerits of its poetry after comparing the same with that of some of the well-known poets of Persia and others. In this connection I have mainly relied on my own taste and method of dealing with such a work.

The Hon'ble the Home Minister, Khan Bahādur Mīrza Ja'far Ali Khān, M. B. E., who is himself a poet of great fame both in Persian and Urdu deserves to be thanked not only by me but also by all the lovers of Persian litera-ture since, as I understand it is he who evinced a great interest in the publication of the *Diwan* which is the first of the

Persian series undertaken by the Research Department to be presented to the public.

I am indebted to Mr Frederick Jacob, M. A., (Cantab) M. R. S. T.,* for kindly going through the proof-sheets of the English part of the book.

I hope the *Diwan* will be welcomed by all the lovers of Persian poetry produced in Kashmir.

Srinagar
February, 1944.

Nand Lal Kaul Talib.

* This great scholar passed away on 1st of September 1945.

PREFACE.

It was in 1930 that I was asked by Pandit Jagmohan Nath Raina "Shauq" retired Deputy Collector U. P., to help him in collaborating a work, on the memoirs of the Kashmiri Pandit poets of Persian and Urdu, entitled "Bahār-i-Gulshan-i-Kashmir" (The Spring of the Rose-garden of Kashmir).* In the course of collecting materials for this work, I succeeded in copying out a few *ghazals* at random from the *Diwan* of "Dairi," which was placed at my disposal for only a couple of hours through the instrumentality of a friend of mine who borrowed it for me from the possessor of the MS. after much difficulty. In spite of my best efforts I could not get it even for a day or so at that time nor even before nor after till now. The reason for such an attitude on the part of an owner of a manuscript lies in the general characteristic of the Kashmiris to treat such a work as a sacred heritage which nobody else can touch without having committed a sacrilege. Ever since then, I was anxious that the *Diwan*, the reputation of which had attracted my attention even much earlier, should be published somehow or other. Thanks to the Research Department of His Highness' Government Jammu and Kashmir, which managed to persuade the owner to sell the manuscript and after purchasing it from him, has now asked me to edit it.

* This comprehensive work on the memoirs of the Persian and Urdu Kashmiri Pandit poets, to which I contributed a very large share, was published by the compiler at the Indian Press Allahabad, two years later in two big volumes and apart from certain omissions and commissions is a very useful work containing valuable information on the subject.

THE KASHMIR SERIES OF TEXTS AND STUDIES

No. 78

DĪWĀN-I-DÁIRĪ

BY

Pandit Raja Koul Arzbegi, "Dairi"

(1828-1900 A. D.)

With corrections and critical introduction

by

Prof. Nandlal Koul Talib M. A., M. O. L.

Under the authority of

THE JAMMU & KASHMIR GOVERNMENT.

Published by

The Research and Publication Department,

JAMMU AND KASHMIR GOVERNMENT,

Srinagar Kashmir.